

Оксана Кучерява

Навчальний посібник

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:
МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР.
МОРФОЛОГІЯ
(іменні частини мови)**

«Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

кафедра української філології і методики навчання фахових дисциплін

Оксана Кучерява

Навчальний посібник

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:
МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР.
МОРФОЛОГІЯ**

(іменні частини мови)

**для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності А4 Середня освіта
(предметної спеціальності А4.01 Середня освіта (Українська мова і
література))**

Одеса – 2025

УДК 811.161.2+81'366
ББК 81.411.4
К 95

Рекомендовано до друку вченою радою Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
(протокол № 5 від 30.10.2025)

Рецензенти:

Дружинець Марія Львівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та мовної підготовки іноземців Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Нагорна Наталія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної освіти та соціальної реабілітації Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Стрига Елеонора В'ячеславівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германських і східних мов та методики їх навчання ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

К 95 О.А. Кучерява

Сучасна українська мова: морфеміка, словотвір, морфологія (іменні частини мови) : навчальний посібник [для аудиторної та самостійної роботи студентів денної форми навчання спеціальності А4 Середня освіта (предметної спеціальності А4.01 Середня освіта (Українська мова і література))]. Одеса, 2025. 106 с.

У навчальному посібнику представлено дидактичний матеріал з морфеміки, словотвору, морфології (іменні частини мови), який сприятиме глибшому засвоєнню основних питань академічного курсу й допоможе здобувачам вищої освіти підготуватись до аудиторної та самостійної роботи. Пропонується програма навчальної дисципліни, завдання для практичних і контрольних занять, схеми морфемного, словотвірного й морфологічного розборів, основна й додаткова література, короткий термінологічний словник.

Навчальний посібник призначений для фундаменталізації теоретичної та актуалізації практичної підготовки здобувачів освіти філологічних спеціальностей. Матеріали посібника стануть у нагоді при опрацюванні матеріалу навчальної дисципліни «Сучасна українська мова» за різними професійно-маркованими та фахово-галузевими диференціаціями.

При підготовці навчального посібника авторка самостійно опрацювала, систематизувала та інтерпретувала результати роботи генеративних (та/або допоміжних) інструментів штучного інтелекту. Опрацьований матеріал подається в авторській редакції.

УДК 811.161.2+81'366
ББК 81.411.4
© О. А. Кучерява
© ПНПУ імені К. Д. Ушинського

Зміст

Передмова	5
Програма навчальної дисципліни	7
Критерії оцінювання за всіма видами контролю	10
Змістовий модуль 1. Морфеміка й словотвір української мови	14
Тема 1. Морфеміка й класифікація морфем української мови	15
Тема 2. Словотвір як розділ мовознавства	26
Змістовий модуль 2. Морфологія як розділ граматики	37
Тема 3-4. Поняття про граматику. Основні питання морфології. Іменник як центральна частина мови	39
Тема 5. Морфолого-синтаксична категорія відмінка	49
Тема 6. Прикметник як периферійна частина мови	59
Тема 7. Числівник як частина мови	71
Тема 8. Займенник у системі частин мови	79
Завдання для самостійної роботи студентів	86
Завдання для творчої та індивідуально-дослідницької роботи студентів	88
Питання для самоконтролю й іспиту з дисципліни	91
Короткий термінологічний словник	93
Словники й інформаційні ресурси	104

Передмова

Курс сучасної української мови на філологічних факультетах закладів вищої освіти спрямований на засвоєння здобувачами вищої освіти теоретичних основ фонетики, графіки, лексикології і фразеології, морфеміки й словотвору, а також граматики української мови, вироблення відповідних мовних і мовленнєвих умінь та навичок.

Підготовлений навчальний посібник презентує матеріал таких розділів сучасної української мови, як: «Морфеміка», «Словотвір», «Морфологія. Іменні частини мови», складається з програмового алгоритму та практичної частини (практикуму).

У програмі акцентовано увагу на тих компонентах, які ознайомлюють здобувачів вищої освіти зі змістом навчальної дисципліни «Сучасна українська мова» та критеріями й засобами оцінювання результатів навчання.

У побудові практичної частини посібника враховано структуру залікового кредиту, який складається зі змістових модулів і передбачає обов'язкову самостійну й індивідуально-дослідну роботу студентів. Зокрема практикум охоплює матеріал за змістовими модулями «Морфеміка й словотвір української мови» і «Морфологія як розділ граматики». Розроблена система вправ і завдань для аудиторної та самостійної робіт забезпечує опрацювання здобувачами вищої освіти програмового матеріалу — засвоєння теоретичних основ морфеміки, дериватології та морфонології сучасної української мови й осмислення її граматичної будови.

За програмою, очікувані результати навчання дисципліни такі:

Здобувач вищої освіти знає:

- основні одиниці морфеміки, класифікацію морфем;
- закономірності сполучуваності морфем;
- історичні зміни в морфемній будові слова;
- основні поняття дериватології (основні комплексні одиниці словотвору, способи словотворення) й морфонологічні явища;
- основні відомості про граматичну будову сучасної української мови, поняття морфології;
- систему частин мови, критерії розмежування й принципи класифікації частин мови;
- основні аспекти вивчення частин мови: лексико-граматичні й граматичні категорії, синтаксичні функції;
- особливості парадигматичних систем змінних частин мови; складні випадки відмінювання;
- усвідомлює місце й значення граматики в шкільному курсі української мови.

Здобувач вищої освіти вміє:

- виконувати морфемний, словотвірний і морфологічний аналізи слова;
- будувати словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо;
- аналізувати історичні зміни в слові;
- пояснювати морфонологічні явища;
- визначати, до яких частин мови належать слова;
- аналізувати одиниці різних частин мови з погляду лексико-граматичних і граматичних категорій;
- будувати парадигми слів;
- користуватися різними типами словників;
- використовувати правильні граматичні форми в усному і писемному мовленні.

Система вправ включає завдання тренувального, систематизуючого і творчого характеру, а також інтерактивні завдання, мета яких – вироблення граматичної вправності й формування загальних і фахових компетентностей у здобувачів вищої освіти. До окремих вправ і завдань розроблено ментальні карти, хмари слів, інфографіку.

Кожна тема розкрита в такий спосіб: перелік теоретичних питань і ключових понять, які пропонуються для засвоєння нового матеріалу, практичні завдання, а також завдання для самоконтролю і список рекомендованої літератури, що дозволяє організувати самостійну роботу студентів.

Змістові модулі закінчуються завданнями на виконання морфемного, словотвірного й морфологічного аналізів, що сприятиме узагальненню й систематизації знань з кожного розділу.

Дібрані для аналізу студентами тексти з усної народної творчості й творів класиків української літератури та сучасних письменників, забезпечують реалізацію культурологічного принципу навчання мови.

У методичних рекомендаціях подано короткий словник лінгвістичних термінів з розділів «Морфеміка й словотвір», «Морфологія. Іменні частини мови», а також запропоновано завдання для самостійної та індивідуально-дослідної роботи.

Практична частина посібника може бути використана як для аудиторних, так і для самостійних занять.

Програма навчальної дисципліни

Мета навчальної дисципліни «Сучасна українська мова»:

забезпечити ґрунтовну лінгвістичну підготовку студентів філологічних факультетів, здатних застосовувати отримані знання для розв'язання складних спеціалізованих завдань і практичних проблем у сфері освіти; подати основні відомості про граматичну будову сучасної української мови, ознайомити з основними питаннями морфеміки, словотвору, морфології на матеріалі сучасної української мови, формувати мовні й мовленнєві вміння й навички. Головну увагу звернути на сукупність морфологічних одиниць і типи морфологічних категорій та парадигм, функціонування морфологічних одиниць і категорій; сформувати у здобувачів систему спеціальних знань з морфеміки й словотвору української мови, ознайомити з історичними змінами в морфемній будові слова й морфонологічними явищами; розкрити причиново-наслідкові відношення між усіма ланками морфемної, словотвірної і морфемної систем; сформувати вміння й навички морфемного, словотвірного й морфологічного аналізу слова.

Програма навчальної дисципліни «Сучасна українська мова» складається з таких **змістових модулів**.

Змістовий модуль 1. Морфеміка й словотвір української мови

Тема 1. Морфеміка й класифікація морфем української мови.

Морфеміка як розділ мовознавства. Морфема як мінімальна значуща одиниця мови. Морфема і морф. Аломорфи і варіанти морфем.

Класифікація морфем. Корінь і афікси. Класифікація афіксів. Суфікс. Префікс. Афіксоїди. Інтерфікс. Постфікс. Конфікс. Флексія. Основа слова та її характеристика. Варіанти морфем і морфемний розбір слова. Етапи морфемного аналізу слова.

Співвідношення морфем: полісемія, омонімія, синонімія, антонімія морфем. Явище морфемної полісемії. Морфемна омонімія. Синонімія морфем. Антонімічні відношення між морфемами. Морфемний словник.

Історичні зміни в морфемній структурі слова. Загальні зміни в морфеміці. Запозичення морфем. Архаїзація службових морфем. Деетимологізація. Історичні зміни в морфемній структурі слова та їх причини. Опрощення, його причини, основні види. Перерозклад основи. Ускладнення. Основні шляхи розвитку морфеміки.

Тема 2. Словотвір української мови.

Словотвір як розділ мовознавства. Поняття про словотворення і словотвір. Похідне слово як основна одиниця словотвору. Похідні й непохідні слова. Твірне слово. Словотвірна пара. Твірна основа і формант. Словотвірна мотивація та її види. Словотвірне значення. Словотвірний тип.

Словотвірна модель. Словотвірний ланцюжок. Словотвірна парадигма. Словотвірне гніздо.

Морфологія як наука. Основні поняття морфології. Морфологічні явища. Функції морфологічних явищ. Морфонема як морфологічна одиниця. Поняття основи у морфології. Типи морфологічних явищ. Елізія (усічення). Нарощення. Морфемна фузія. Морфологічне чергування. Наголос як морфологічне явище. Сполучуваність морфем.

Способи словотворення. Класифікація способів словотворення. Морфологічні (морфемні) способи словотворення (афіксація, безафіксний, складання, аббревіація). Неморфологічні (неморфемні) способи словотворення.

Словотвірний аналіз слова. Словотворення різних частин мови. Словотворення іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників.

Змістовий модуль 2. Морфологія як розділ граматики

Тема 3. Поняття про граматику. Основні питання морфології.

Предмет граматики. Розділи граматики. Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія. *Предмет морфології.* Морфологічні одиниці. Частини мови як основні морфологічні одиниці. Принципи класифікації частин мови. Проблема поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві.

Тема 4. Іменник як центральна частина мови.

Загальна характеристика іменника як частини мови. Лексико-граматичні розряди іменника. Іменники конкретні й абстрактні, загальні і власні, предметні і речовинні, збірні й одиничні.

Морфологічні ознаки іменника. Категорія істот і неістот. Категорія роду. Засоби вираження категорії роду. Співвідношення семантико-граматичного і формально-граматичного змісту в категорії роду. Категорія числа іменника. Семантико-граматичне число іменника. Граматичне число іменника (іменники, які мають форму тільки однини або тільки множини).

Морфолого-синтаксична категорія відмінка. Система відмінків іменника. Кількість відмінків в українській мові. Семантика відмінків іменника. Типи відмінювання іменників. Поділ іменників на відміни. Тверда, м'яка і мішана групи іменників. Парадигма іменників I відміни. Парадигма іменників II відміни. Парадигма іменників III відміни. Парадигма іменників IV відміни. Прикметниковий тип відмінювання. Невідмінювані іменники. Відмінювані і невідмінювані аббревіатури. Відмінювання загальних множинних іменників. Роль наголосу у відмінюванні іменників.

Тема 5. Прикметник як периферійна частина мови.

Загальна характеристика прикметника як частини мови. Морфологічні ознаки прикметника. Короткі й повні форми прикметників. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Синтаксичні властивості прикметника. Творення прикметників. Перехід інших частин мови у прикметники (ад'єктивація).

Система словозміни прикметників. Проблема кількості відмінкових грамем прикметника. Поділ прикметників на групи. Прикметники на *-лиций*. Особливості відмінювання і правопису прикметників.

Лексико-граматичні розряди прикметників. Якісні прикметники. Відносні прикметники. Категорія ступеня вияву ознаки прикметників. Ступені порівняння якісних прикметників. Вищий ступінь порівняння прикметників. Найвищий ступінь порівняння прикметників. Присвійні прикметники. Проміжні розряди.

Тема 6. Числівник як частина мови.

Проблема частиномовної природи числівника. Числівник як частиномовна морфологічна периферія. Розмежування числівників та інших слів із кількісним значенням. Морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника. Історія формування числівника.

Семантичні розряди числівників. Власне кількісні числівники. Збірні числівники. Дробові числівники. Числівники *пів, півтора, півтори, півтораста*. Неозначено-кількісні числівники. Структурні типи числівників.

Словозміна числівників. Характер сполучуваності числівників з іменниками. Наголошування числівників при словозміні.

Тема 7. Займенник у системі частин мови.

Статус займенника як частини мови. Займенникові слова в системі частин мови. Морфологічні категорії і синтаксичні властивості займенника. Історія формування займенника. Розряди займенників за значенням. Відмінювання займенників.

Критерії оцінювання знань і вмінь здобувачів освіти із сучасної української мови

Основними критеріями оцінювання знань студентів є:

- 1) характер і якість самостійної підготовки студента до заняття;
- 2) ступінь усвідомлення навчального матеріалу, розуміння того, про що повідомляється;
- 3) повнота, правильність і точність відповіді;
- 4) уміння застосовувати набуті знання в стандартних і нестандартних ситуаціях;
- 5) мовленнєве оформлення відповіді, уміння донести інформацію до свідомості інших.

На практичних заняттях із сучасної української мови оцінюються практичні завдання й самостійна робота. Окремо студенти отримують оцінки за індивідуальне навчально-дослідне завдання й контрольну роботу.

Розподіл балів обговорюється на вступному лекційному або практичному занятті.

Критерії оцінювання за всіма видами контролю

Сума балів	Критерії оцінки
Відмінно (90 – 100 А)	Здобувач вищої освіти демонструє ґрунтовні знання навчального матеріалу, що відповідає програмі навчальної дисципліни. Теоретичний матеріал викладає логічно, послідовно; а також реалізує теоретичні положення навчальної дисципліни, виконуючи практичні завдання. Зокрема вміє виконувати морфемний, словотвірний і морфологічний аналізи слова; будувати словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо; аналізувати історичні зміни в слові; пояснювати морфонологічні явища; визначати, до яких частин мови належать слова; аналізувати одиниці різних частин мови з погляду лексико-граматичних та граматичних категорій; будувати парадигми слів; користуватися різними типами словників; використовувати правильні граматичні форми в усному і писемному мовленні. Вміє добирати аргументи для обґрунтування власних суджень, застосовувати знання на практиці в нестандартних ситуаціях, наводити адекватні приклади, спираючись не лише на навчально-методичну літературу, але й на власний досвід, дотримується норм української літературної мови, самостійно доходить важливих висновків, у виконанні практичних завдань обирає найоптимальніший спосіб розв'язання.

Добре (82-89 В)	Здобувач вищої освіти належним чином володіє теоретичним матеріалом і термінологічною базою, але припускається незначних помилок у послідовності викладу матеріалу та мовному оформленні, що істотно не перешкоджає розумінню, вміє узагальнювати і систематизувати вивчений матеріал, наводити приклади на підтвердження своїх думок, може застосовувати набуті знання і вміння у типових або дещо змінених ситуаціях, має стійкі практичні навички виконання завдання за зразком або самостійно. Зокрема володіє <i>вміннями</i> виконувати морфемний, словотвірний і морфологічний аналізи слова; будувати словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо; аналізувати історичні зміни в слові; пояснювати морфонологічні явища; визначати, до яких частин мови належать слова; безпомилково з'ясовувати морфологічні ознаки одиниць; аналізувати одиниці різних частин мови з погляду лексико-граматичних та граматичних категорій; будувати парадигми слів; користуватися різними типами словників; використовувати правильні граматичні форми в усному і писемному мовленні. Однак під час виконання практичних завдань може припускатися незначних помилок.
Добре (74-81 С)	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом у достатньому обсязі, знає основні теоретичні положення, але у визначеннях припускається певних помилок і неточностей. Усні відповіді не завжди повні й обґрунтовані, проте помилки у відповідях не є системними. Загалом студент володіє <i>вміннями</i> виконувати морфемний, словотвірний і морфологічний аналізи слова; будувати словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо; аналізувати історичні зміни в слові; пояснювати морфонологічні явища; визначати, до яких частин мови належать слова; аналізувати одиниці різних частин мови з погляду лексико-граматичних та граматичних категорій; будувати парадигми слів; користуватися різними типами словників; використовувати правильні граматичні форми в усному і писемному мовленні. Однак під час виконання практичних завдань потребує незначної допомоги з боку викладача. Має стійкі практичні навички виконання завдання за зразком або самостійно, проте трапляються помилки (3-4).

Задовільно (64-73 D)	Виявляє знання й розуміння основних наукових положень дисципліни, але викладає матеріал неповно, припускається неточностей у формулюванні понять, не завжди доказово обґрунтовує свої судження і наводить приклади, з окремих тем навчальної дисципліни має поверхові знання і навички на рівні репродуктивної дії, викладає матеріал непослідовно й припускається помилок у мовному оформленні, неспроможний сформулювати самостійні висновки, вміє застосовувати знання на практиці лише при розв'язанні стандартних завдань. При цьому допускає значну кількість помилок під час виконання таких практичних завдань: морфемний, словотвірний і морфологічний аналізи слова; побудова словотвірного ланцюжка, словотвірної парадигми, словотвірного гнізда; аналіз історичних змін в слові; пояснення морфонологічних явищ, визначення частини мови; аналіз одиниць різних частин мови з погляду лексико-граматичних та граматичних категорій; побудова парадигм слів; користування різними типами словників; використання правильних граматичних форм в усному і писемному мовленні.
Задовільно (60-63 E)	Здобувач вищої освіти виявляє незнання більшої частини теоретичного матеріалу, не володіє термінологічною базою дисципліни, припускається істотних помилок у формулюванні наукових понять, які часом спотворюють їх зміст, не вміє самостійно систематизувати й узагальнити вивчений матеріал, дає невпевнені відповіді з порушенням логіки викладу думок, обмежено використовує приклади, засоби доказовості є одноманітними, спроможний виконати частину типових завдань у випадку навідних запитань викладача. Практичні завдання, які вимагають володіння мовними й мовленнєвими <i>вміннями</i> (виконувати морфемний, словотвірний і морфологічний аналізи слова; будувати словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо; аналізувати історичні зміни в слові; пояснювати морфонологічні явища, визначати, до яких частин мови належать слова; аналізувати одиниці різних частин мови з погляду лексико-граматичних та граматичних категорій; будувати парадигми слів; користуватися різними типами словників; використовувати правильні граматичні форми в усному і писемному мовленні) виконані здебільшого неправильно або викликають значні труднощі.

	У виконанні морфемного й словотвірного розбору допускає суттєві помилки.
Незадовільно (35-59 FX)	Здобувач вищої освіти має фрагментарні <i>знання</i> теоретичного матеріалу. Усні відповіді часткові, не обґрунтовані. Припускається грубих помилок і значних неточностей при виконанні практичних завдань. Епізодично володіє навчальним матеріалом, має залишкові знання на рівні упізнавання, а тому майже не володіє <i>вміннями</i> виконувати морфемний, словотвірний і морфологічний аналізи слова; будувати словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо; аналізувати історичні зміни в слові; пояснювати морфонологічні явища, визначати, до яких частин мови належать слова; аналізувати одиниці різних частин мови з погляду лексико-граматичних та граматичних категорій; будувати парадигми слів; користуватися різними типами словників; використовувати правильні граматичні форми в усному і писемному мовленні. У виконанні практичних завдань припускається грубих помилок.
Незадовільно (0-34 F)	Здобувач не виконує вимоги програми навчальної дисципліни: не сформовані знання, уміння та навички. Здобувач не допускається до екзамену та проходить повторне вивчення дисципліни.

Шкала оцінювання за всіма видами контролю

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
90–100	A	відмінно
82–89	B	добре
74–81	C	
64–73	D	задовільно
60–63	E	
35–59	FX	незадовільно (з можливістю повторного складання)
0–34	F	незадовільно (з обов'язковим повторним вивченням дисципліни)

Змістовий модуль 1.

МОРФЕМІКА Й СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Рекомендована література

1. Бойко В. М. Граматика української мови : Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. пос. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. К. : ВЦ «Академія», 2014. 240 с.
2. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. Тернопіль : Джура, 2007. 260 с.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ : Вища школа, 1999. 208 с. <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe>
4. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 слів / відп. ред. Н. Ф. Клименко. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
5. Грещук В., Грещук О. Словотвір і текст : монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2022. 223 с
6. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами - омографічними коренями. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. 908 с.
7. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. *Українська мова та література*. 2000. серпень. № 29-32 (189 - 193).
8. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. Київ, 2005. 264 с.
9. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Ч. І. Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. 404с.
10. Козленко І. В. Морфеміка сучасної української літературної мови. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 172 с.
11. Козленко І. В. Морфемологія. Словотвір / У кн. : Сучасна українська мова : Морфологія : підручник // Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. проф. А. К. Мойсієнка. К. : Знання, 2013. 524 с.
12. Лаврінець О. Я., Симонова К.С., Ярошевич І.Я. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: Києво-Могилянська академія, 2019. 524 с.
13. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. Київ : Вища школа, 2005. Ч. 1: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. 286 с. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000663>
14. Полюга Л. М. Словник українських морфем. Львів : Світ, 2001. 446 с.
15. Пономаренко С. Сучасна українська мова : Морфеміка. Дериватологія. Морфологія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 300 с.

16. Селігей П. О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові. Київ : Академперіодика, 2014. 320 с.
17. Яценко І. Т. Морфемний аналіз : словник-довідник: у 2-х т. Київ : Вища школа, 1980-1981. 356 с.

Тема 1. Морфеміка й класифікація морфем української мови

Ознайомтесь зі схемою. Які два значення термін «морфеміка» має в сучасному мовознавстві? Назвіть основні одиниці морфеміки. Чим відрізняється морф від морфеми?

Теоретичні питання

1. Морфеміка як розділ мовознавчої науки. Морфеміка й морфемологія. Зв'язок морфеміки з іншими лінгвістичними дисциплінами. Завдання морфеміки.
2. Поняття про морфему. Морф як матеріальний вияв морфеми. Аломорфи й варіанти морфем.
3. Класифікація морфем української мови.
4. Класифікація афіксів.
5. Основа слова та її характеристика.
6. Закінчення та його функції.
7. Коренева морфема.

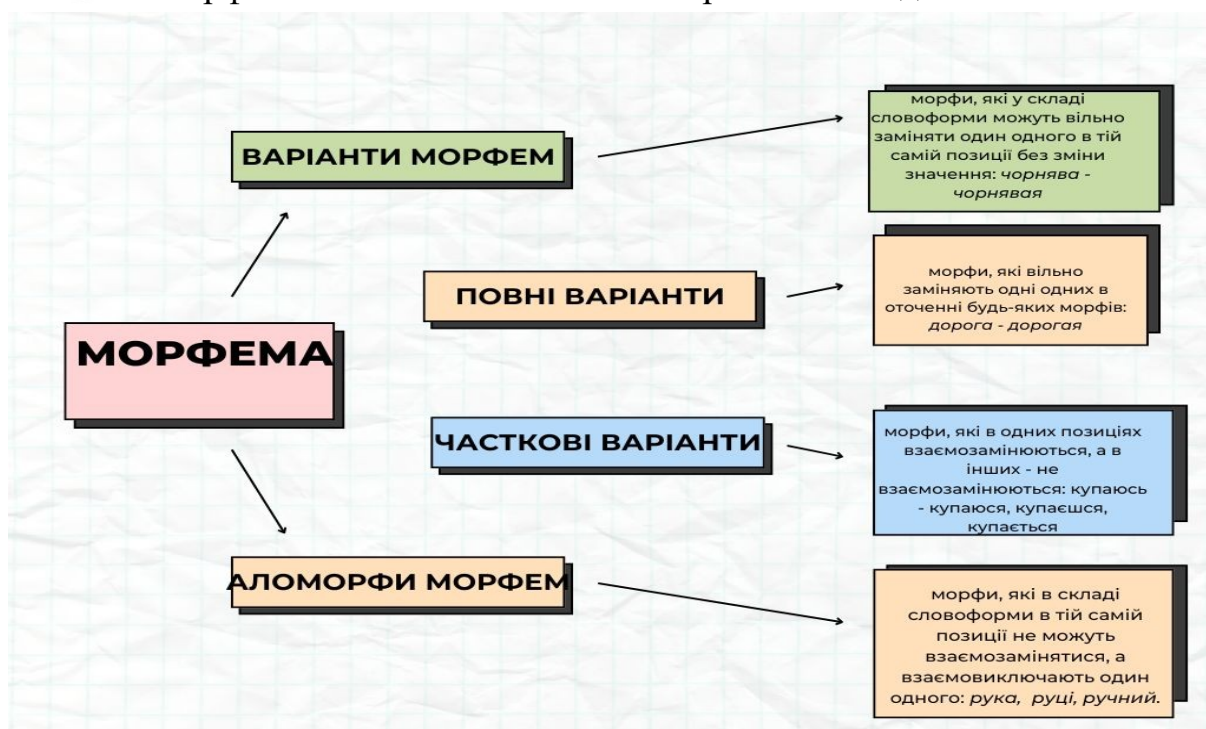
8. Афіксальні морфеми (префікс, суфікс, постфікс, конфікс, інтерфікс).
9. Афіксоїди як морфеми перехідного типу.
10. Явище морфемної полісемії. Омонімія, синонімія, антонімія морфем.
11. Загальні зміни в морфеміці. Запозичення морфем.
12. Історичні зміни в структурі слова. Архаїзація службових морфем. Деетимологізація. Опрощення, ускладнення, перерозклад.
13. Основні шляхи розвитку морфеміки. Морфемні словники.
14. Морфемний аналіз слова.

Ключові поняття: морфеміка й морфемологія, морфема й морф, аломорф, варіанти морфем, корінь, спільнокореневі слова, афікси, суфікс, префікс, афіксоїди, інтерфікс, постфікс, конфікс, інфікс, флексія, основа слова, опрощення, ускладнення, перерозклад, морфемний аналіз слова.

Практичні завдання для самостійної роботи

Повторіть інформацію про морфему й морф, аломорф і варіанти морфем за схемою та виконайте практичні завдання.

1. У поданих рядах слів визначити морфеми і морфи (варіанти морфем, аломорфи).

1. Нога, ніжка, на нозі.
2. Дорога, доріжка, подорожній.
3. Берег, на березі, бережок, прибережний, узбережжя.
4. Квітка, квітці, квіток.
5. Спитати, сходити, зробити.
6. Зелене, зеленее.
7. На синьому, на синім.
8. Вмиваюся, вмиваюсь, вмивається.
9. Тонесенький, тонюсінький, на тоненькому, на тоненькім.
10. Грубший, грубіший.

2. До поданих слів дібрати спільнокореневі слова або такі їх граматичні форми, які б містили аломорфи.

Село, рік, піч, колиска, вечерея.

3. Розподілити подані групи слів за варіантами морфем на: а) флексійні, б) суфіксальні.

Малесенький — малюсінький, тиха — тихая, ті — тії, багатший — багатіший, гуля — гуляє, сину — синові, мила — милая, ходімо — ходім, миленький — милесенький.

Пригадайте класифікацію афіксів за функціями. Доберіть приклади до кожної функції.

4. Поділити слова на морфеми. Визначити функцію афіксів (словотворча, формотворча, модифікаційна). Яка морфема виконує словозмінну функцію?

Білий, біліший, білесенький, білуватий, білити. Гіркий, гіркуватий, гіркуватість. Тихий, тихіший, найтихіший. Читати, читав, читаючи, читач. Темний, темніти, потемніти, потемнілий. Радісний, радісно, радісніше, радість, радіти, радіючи.

5. Прочитати текст, визначити тему й головну думку тексту. Виділити закінчення у виділених словах. Знайти в тексті спільнокореневі слова.

Укладіть алгоритм визначення закінчення в слові.

Поливаю квіти; вода з шланга шурхо́че, а джміль бурчи́ть, сердиться:

- *Добре твоїм квітам, а мені воно як? У мокрих штанях, ще й курточку оксамитову пилком забруднивши? Та дарма, хоч і змок, а своє діло знаю. Гей, братики, гей, джмелі-дзвонарі, гайда дзвонити утренью! Розгойдаймо блакитні дзвоники: дзелень-дзень, дзелень-дзень, добрий день усім!*

А до вечірні дзвонитимем у дзвоники білі й лілові: дзінь, бом, дзінь, бом, пливе хмара, як почвара; бджоли, ховайтеся, квіти, закривайтеся! *Буде грім, буде дощ на пшеницю в полі, на ромашки в лузі — умивайтеся!* (Зірка Мензатюк. Дзвоники).

6. Поділити слова на три колонки: а) слова, які мають матеріально виражене закінчення, б) слова, які мають нульове закінчення, в) слова, які не мають закінчення. Які слова мають внутрішнє закінчення?

Будинок, цікавий, пюре, вгорі, шість, книга, весело, урожай, читаючи, шасі, зелен, позеленілий, батько-мати, зелений, зелень, вісімсот, твій, Андріїв, долонь, вишень, поміж, гарно, веселити, нібито, шість, будуєш, будував, будувала, рушаймо, співайте, сьомий, співаєш, радітиму, трьох, нумо! красуня, туман, досита, по-сільському, землетрус, лікар-еколог, Оксанин, пекти, гарний-прегарний.

7. А. Визначити корінь у виділених словах, дібравши спільнокореневі. Б. Виписати з текстів спільнокореневі слова. В. Знайти у першому тексті зв'язаний корінь. Свою думку обґрунтуйте. Г. Вибрати вільний корінь, дібрати спільнокореневі слова, скласти з ними мінітвір (жанр довільний).

1. Щороку його підданці виконують той наказ: поверх зеленого листя вдягають нові сорочки, білі, як сніг, ще й вишиті навколо горлечка червоним і золотим. І стоять, і красуються, горді, стрункі та вродливі. Виший, мамо, мені сорочку. Барви позич у нарцисів. Ти не хвилюйся, я не крутитимусь перед дзеркалом (хоч полюблю заглянути в нього), не милуватимуся собою, як грецький юнак Нарцис, що не зміг відірватися від власного відображення, закоханий у себе самого. Я без дзеркала знаю, що вишиванка буде мені до лиця — білосніжна, тонка, як нарцисова пелюстка, помережана дрібно (Зірка Мензатюк. Нарцис).

2. Любе мені світаннечко, а нічка любіша! Чорна ніч, білі зорі, ще біліші метелики. Ніч стелила тонкі шовки, а метелики кликали до танцю. Я спішила до них, ненароком розлила парфуми; цвіркуни грали на своїх скрипочках, і я танцювала по місячному промінню, я танцювала по зоряному промінню. Зорі сміялися, а ми їм присвічували крильцями метеликів і моїм

пелюстям — ні, не знаю я чарів чарівніших, ніж у літньої *ночі-ласкавки*! (Зірка Мензатюк. Матіола).

3. Із твоїх квітів сплету вінок і під тихими зорями пушу на ясну *вечорову* воду. Рівно горітимуть чотири свічки, біло білітимуть твої пелюсточки, русалки впливуть і *подивуються*: що то, біліше за їхні личка? Чорна осока не *зворухнеться*, дніпрова хвиля не сколихнеться, вінок пливтиме — на добру долю! А ще, ромашко, гарна *білявко*, я обірву твої пелюстки, і ти наворожиш мені царевича (Зірка Мензатюк. Ромашка).

Пригадати й охарактеризувати афікси за схемою. Підготувати питання для опитування ланцюжком.

8. Виділити префікси в наведених словах, з'ясувати значення, охарактеризувати їх походження.

Архіважливий, прадід, безнадія, суглинок, перехід, антивірус, ексчемпіон, прегарний, контратака, дисгармонія, задовгий, возз'єднання, відписати, добігти, зібрати, співавтор, ультразвук, екстраклас, узлісся, задніпрянський, реконструювати, пагорб, заїхати, перелетіти, злітати, виїхати, парапсихологія.

Спробуй дослідити походження власної назви **Україна**, звернувшись до праць В. Скляренка.

Префікс «у-» найдавніший іменний префікс, має значення «крайня частина предмета, простору» (В. Горпинич).

«**Край**», «**країна**» має первісне значення «рідна земля, заселена своїм народом» (В. Русанівський). Мав значення «відрізок, шматок; шматок землі», згодом - «територія, що належить племені», «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег».

Суфікс «**-ин-**» вживався на позначення простору.

Слово *україна* (*ukraina) мало значення «відділений шматок землі; відділена частина території племені».

9. Виділити суфікси в наведених словах, з'ясувати значення, охарактеризувати їх походження.

Гордощі, теплінь, голубонька, слівце, рецензент, ректорат, тричі, учитель, учителювати, реалізм, читання, олімпіада, черевань, бігцем, милість, квасолина, вечірній, розарій, тренер.

10. Визначити префіксоїди й суфіксоїди в поданих словах.

Відеопрокат, екскурсовод, мініробот, фільмоскоп, авіадиспетчер, псевдогерой, хвилеподібний, картограф, одноактний, семитомний, фотоальбом, бібліофіл, кашовар, молоковоз, фонограф, мікроорганізми, всюдихід, полівітаміни, агрокомплекс, першоцвіт.

11. Визначити в поданих словах конфіксальні морфеми.

Видолинок, одвірок, перелісок, загір'я, подвір'я, простінок, суглинок, безбарвний, прибережний, надхмарний, заморський, по-українському, висвітлити, уточнити, виорювати, осиротити, дочекатися, розходитися.

12. Визначити постфікси в поданих словах. З'ясувати їх значення в прислівниках, займенниках і дієсловах.

Лікуватися, умиватися, накричатися, побачитися, ході́мте, скажи-но, послухай-бо, я́кось-то, я́кий-небудь, коли-небудь, хто-будь, чути-таки, все-таки, червоний-таки, хтось, якийсь, де́сь, куди́сь.

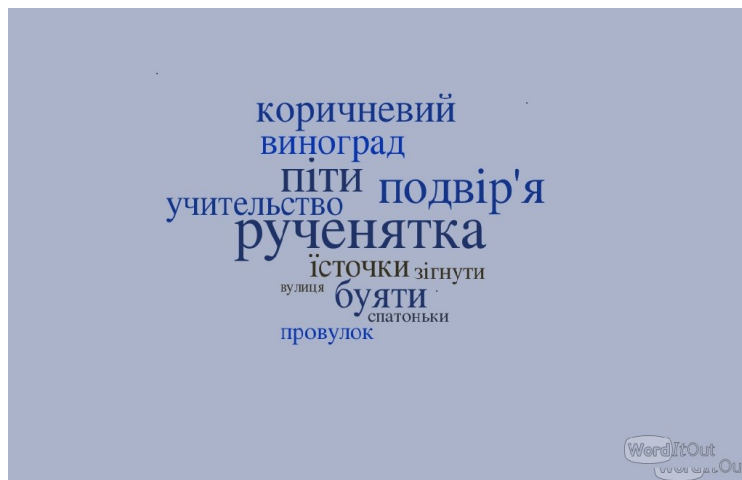
13. Поділити слова на морфеми, визначити роль інтерфіксів у морфемній структурі слова.

Сухофрукти, життєпис, зорепад, сінокіс, краєвид, миротворець, паперосховище, чотирирічний, братерство, купейний, американський, домашній, драматичний.

14. Поділити слова на морфеми, аргументуючи виділення кожної з них.

Відлетіти, світовий, хлюпнути, синівський, стиха, струсивши, трав'янистий, зірвався, сутінки, щоденно, милується, науковець, передгір'я, написання, водоочисний, знеболити, розграфлений, увілляти, тижневий, малина, стеблина, переддень.

15. Вибрати з хмари слів цікаві для вас щодо морфемного аналізу слова й розібрати їх, прокоментувавши виділення кожної морфеми.

Розказати класифікацію морфем української мови за опорною схемою. Відповідь проілюструвати прикладами.

1. Виділити корінь у поданих словах. Пояснити звукові варіанти кореневих морфем.

Бік — бічний, на боці; дуга — дужка, на дузі; рух — у русі, рушати; пастух — пастуше, ткати — тчу; садити — саджу; в'язати — в'яжу; ловити — ловлю; графити — графлять; піч — печі, пекти; віл — вола; ламати — зломити; нести — ніс; неук — навчати; сон — сну; жати — жну, женці, вижинати.

2. Прочитати прислів'я, виписати виділені слова, визначити в них префікси, суфікси, з'ясувати їх значення в морфемній будові слова.

З праці *радість*, а з неробства *смуток*. Аби на мене місяць *світив*, а зорі як *схочуть*. Блисне сонце і в наше *віконце*. *Весняне* сонце — як дівчини серце. Коли *сонечко* пригріє, то й трава *зазеленіє*. Куди *водиця* тече, там *травця* росте. *Не спитавши* броду, не сунься у воду. Тиха вода *найглибша*. *Травневий* дощ хліба на ноги піднімає. Як у травні дощ *надворі*, то *восени* хліб у коморі. У серпні хліборобу три роботи: і *косити*, і *орати*, і *сіяти*. З *осінньої* дороги не витягнеш ноги. *Зеленуватий* місяць — на дощ, ясний — на негоду. Черемшина цвіте перед останніми *весняними приморозками*.

3. Пояснити, яку функцію виконують афікси (словотворчу, формотворчу) у словах.

Біл-ий — біл-іш-ий — най-біл-іш-ий.
Пис-а-ти — на-пис-а-ти — на-пис-а-н-ий.
Сел-о — сіль-ськ-ий — по-сіль-ськ-ому.
Вік — віч-н-ий — пра-віч-н-ий.
Уч-и-ти — уч-и-тель — уч-и-тель-ськ-ий.
Хит-а-ти — роз-хит-а-ти — роз-хит-а-вши.

4. Дібравши приклади, продемонструвати багатозначність суфікса *-ець*, префікса *ви-*.

5. Установити значення омонімічних морфем.

Кв'ітки, квітк'и; д'ідів, дід'ів; стеблина, Оксанин; з'емле, сонце, золот'є; гар'яче, г'аряче; ніжка, артистка; заспівати, Закарпаття; проректор, пронести.

6. Доведи синонімічність афіксів у наведених словах.

Радість — радощі, травичка — травиця — травонька, алогічний — нелогічний, Андріїв — Надіїн, абрикосний — абрикосовий, бунтар — бунтівник, перекопати — скопати, безграмотний — неграмотний, жовтуватий — жовтавий.

7. До поданих слів дібрати такі слова, які б мали антонімічні префікси, префіксоїди.

Переоцінити, постпозиція, зайти, надписати, оберкондуктор, товстенький, відбігти, макроеволюція, полікристал, одягти, Прикарпаття.

8. Прочитати текст. Зробити морфемний аналіз виділених слів. Дібрати спільнокореневі до слова *мати*. Знайти форми слів *конвалія*, *сльоза*. Які квіти у вас асоціюються з образом матері? Опишіть свої відчуття, створивши словесний малюнок «Мати і квіти».

Мамо, ніколи-ніколи не плач. Твої сльози — гіркі *перлинки*, солоні краплини смутку. Кажуть, що з них *вирастають пречисті* конвалії білі.

Колись одна Мати в горі бігла за Сином, що, *увінчаний* терном, ніс хрест на Голгофу. Бігла, губила сльози. Де вони впали додолу, там поміж жовтим камінням з'являлися весняні дзвіночки конвалій. І *римський* смаглявий воїн, у боях *зачерствілий*, *здивовано* зводив брови: звідки тут ніжні лілеї долин лісових? І *усміхнувся, згадавши* рідні краї *приальпійські*.

Ці квіти, що вирости з болю, цілющі для хворого серця.

Але ти не плач, *матусю*, я не завдам тобі прикрощів. Доволі вже сліз *материнських*. О травневій порі в нашій краї від сходу до заходу — запашні, несходимі конвалієві ліси, де *нелічено квітів-перлинок*.

Тож не сій їх. Хай краще конвалії бринять у твоїй душі білими дзвониками радості, хай *сміються* тонкими високими голосочками, *розсипаються* трелями, як дзвінки солов'ї! (Зірка Мензатюк. Конвалії).

9. Виконати морфемний аналіз слів.

Пришвидшивши, шовковистий, зірвався, знесилений, гіркуватість, натоплений, приходитиму, навчається, пожовтілий, перемалював, по-українськи, досита, заозер'я, ідіть-но, миролюбність, знеболити, водоочисний, малина, надмірно, коли-небудь, надуматися, засмучуються, синьоокий, громовиця, подяка, запічок, від'їжджатиме, освоїти.

*Напрудившись у квітні,
Перецвівши у маю,
Йдуть дерева передлітні
В повинь лагідну свою.*

*Пелюстки зронивши в ноги,
Ждуть у зав'язі вони
Благодатної вологи
З рук дозрілої весни (М. Рильський)*

*Під маленькими яличками
У смарагдовій траві
Літо виросло суничками —
То по одній, то по дві.
Ой, сестриченько-яличко,
Ти не дряпай моє личко,
Я суничок назбираю
Жменьку мамі і собі! (Ліна Костенко)*

*Облітають квіти, обриває вітер
Пелюстки печальні в синій тишині.
По садах пустинних їде гордовито
Осінь жовтокоса на баскім коні
(В. Сосюра).*

*Подивіться січень йде,
Новий Рік до нас веде.
Покружляли дві сніжинки,
Тихо сіли на ялинку (О. Коваленко)*

Лінгвістична екскурсія «Історичні зміни в морфемній структурі слова»

Пригадати за схемою історичні зміни в морфемній структурі слова. Познайомитись з етимологічним словником української мови в 7 т. (гол. ред. О. С. Мельничук, 2012 (<http://resource.history.org.ua/item/0009523>)) й словником іншомовних слів (уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута, 2000. (<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019595>)).

Давні пригоди боронять від шкоди

Вітрина 1. «**Народна мудрість**». Як ти розумієш значення прислів'їв і приказок? Користуючись етимологічним словником, поясни явище опрощення у виділених словах.

1. *Вітер* не піймаєш, *дим* не заховаєш. 2. Сонця в *мішок* не вловиш. 3. *Орел* не пристає з горобцями. 4. Не прав *ведмідь*, що корову з'їв, не права корова, що в ліс пішла. 5. У домі без книги, як без *вікон*, темно. 6. Чобіт мулить ногу, *подушка* мулить голову. 7. Прийде пора: полле дощ, як з *відра*.

Вітрина 2. «**З глибини історії**». Пояснити явище опрощення в поданих словах, підготувати візуальний матеріал для дошки Padlet. Користуючись етимологічним словником, доберіть власні приклади слів, у морфемній структурі яких відбулося явище опрощення.

Вінець, гривня, понеділок, вівторок, смородина, сметана, обруч, держава, коричневий, сусід, народ, калач, весло, сало, бочка, поперек, зграя, галка, калина, урожай.

Хто у світі не бував, той і дива не видав

Вітрина 3. «**Цікаві спостереження**». Які історичні зміни відбулися в морфемній структурі поданих слів?

Жен-а-мъ — жон-ам (жінкам)
сестр-а-ми — сестр-ами
вір-и-ть — вір-ить

Поясніть явище перерозкладу в сучасній структурі поданих слів.

Розумн-ий — розумн-ик — розум-ник
Гороб-ець — горобч-ик — гороб-чик

Соломин-ка — солом-инка
Вербич-ка - верб-ичка
Щедрувальн-ик — щедрува-льник
Пальто — пальт-о
З-невіра — зне-віра
Не-доварений — не-доварений

Скільки світу, стільки й дива

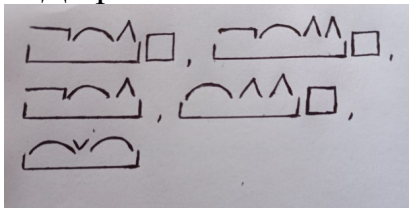
Вітрина 4. «**Слова-мандрівники**». Використавши словник іншомовних слів, поясніть випадки ускладнення.

Глобус, космос, пленум, максимум, радіус, попада, гравюра, монтаж.

Завдання для самоконтролю

1. Знайдіть зайве слова за кількістю морфем.
А Школярка, веснянка, роззброєний, відновив, приказка.
Б Доброта, сільський, землетрус, перехід, деревце.
В Учитель, перебудова, розохатися, згорнути, відійти.
Г Досхочу, лінитися, надбрів'я, витончити, ізвечора.

2. Дібрати і записати слова за такими схемами.

Питання для роздумів

1. Який префікс найактивніше вживається в сучасній українській мові?
2. Які суфікси найактивніші в межах кожної частини мови?
3. Які корені найуживаніші в сучасній українській мові?

Тема 2. Словотвір як розділ мовознавства

Теоретичні питання

1. Словотвір як розділ мовознавства. Поняття про словотворення і словотвір. Синхронний і діахронний аспекти словотвору.
2. Похідне слово як основна одиниця словотвору. Похідні й непохідні слова. Твірне слово. Словотвірна пара. Твірна основа і формант. Словотвірна мотивація та її види. Словотвірне значення.
3. Словотвірний тип. Словотвірна модель. Словотвірний ланцюжок. Словотвірна парадигма. Словотвірне гніздо.
4. Морфонологія як наука. Основні поняття морфонології. Морфонологічні явища. Функції морфонологічних явищ. Морфонема

як морфонологічна одиниця. Поняття основи у морфонології. Морфотактика.

5. Типи морфонологічних явищ. Елізія (усічення). Нарощення. Морфемна фузія. Морфонологічне чергування. Наголос як морфонологічне явище.

Ключові поняття: словотвір, словотворення, дериватологія, похідне слово, твірне слово, словотвірна пара, твірна основа, формант, словотвірна мотивація, словотвірне значення, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип, словотвірна модель, словотвірне гніздо; *морфологія*, усічення, нарощення, морфемна фузія (накладання і чергування), морфотактика.

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Пояснити словотвірні зв'язки кожної групи. Виділити твірну основу й формант.

Зразок: ціна (твірне) → цінний (похідне, твірне) → цінність (похідне)

Літо → літній → по-літньому

Писати → підписати → підпис

Рука → ручний → вручну

Учити → учитель → учителька

Мілкий → міліти → обміліти

Диво → дивак → дивакуватий → дивакуватість

Нищити → винищити → винищувач

2. Розкрити значення поданих слів шляхом перифрази через значення однокорених до них слів (словотвірна мотивація) (завдання за навч. посіб. Н.М. Хрустик). Побудувати словотвірну пару, виділити твірну основу й формант.

Зразок: лісник — це той, чия діяльність пов'язана з лісом. Лісник ← ліс.

Учитель, величання, відвар, вічність, перебільшити, окрилити, столик, підводний, перехід, краплинка, синь, зарічний, прегарно, винороб, сумський.

3. Згрупувати слова за спільним словотвірним значенням.

Італієць, кореєць, львів'яни, албанець, лікар, бібліотекар, кияни, македонець, друкар, годинникар, японець, австрієць, бджоляр, кресляр, вінничани, перукар.

4. Розташувати за словотвірними ланцюжками подані групи споріднених слів. Виділивши словотворчі афікси, довести, що кожне наступне слово утворене від попереднього.

а) день: денно, денний, день-денно;

б) музика: музичний, музикувати, музичність, музикування;

в) берегти: обережний, обережність, оберегти;

г) верба: вербовий, вербиця, вербовина, вербиченька;

д) горе: горювати, згорюваність, згорюваний, згорювати.

5. Пояснити, чому не можна об'єднати в один словотвірний тип наведені пари слів.

Циркач — читач, викладач — вимикач, жнець — щасливець, зависокий — зарічний, фігуристка — сирітка, киянин — одесит, курятник — лісник, свинина — соломину, біліти — звіріти.

6. Доповнити наведені ряди слів своїми прикладами так, щоб вони утворювали словотвірні типи.

- 1) футболіст, хокеїст ...
- 2) козацтво, селянство ...
- 3) гітарист, піаніст ...
- 4) кияни, житомиряни ...
- 5) викладач, діяч ...
- 6) предивний, предобрий ...
- 7) безбарвний, беззвучний ...

7. Переписати й вказати, які структурні елементи зазнають усічення.

Піаніно → піаніст, граматика → граматист, повсюди → повсюдний, злість → злісний, кількість → кількісний, скрипка → скрипаль, вередувати → вередун, креслити → креслення, радіо → радист, лірика → ліризм, земля → земний.

8. Прокоментувати явище нарощення в поданих словах.

Бійці → бійцівський, шосе → шосейний, брати → зібрати, Америка → американський, коли → колишній, грати → обіграти, два → двійка, ах → ахкати, тріумф → тріумфальний, орда → ординський, фундамент → фундаментальний, НАТО → натовський.

9. Поділити слова на морфеми й позначити «морфемний шов».

Манговий, слухач, мінералогія, держак, регбіст, паризький, козацький, галицький, латиський, убозтво, бурлацтво, товариство, рибацький, одеський, грецький, юнацтво, варязький.

10. Визначити словотворчий потенціал слів.

Школа, воля, дорога, малювати, межа, парк.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Виділити твірну основу й формант у словах кожного ряду.

Ділити → поділити → розподілити → розподіл
Доля → знедолити → знедолений → знедоленість
Мак → маковий → маковик → маковичок
Мур → мурувати → вмурувати

Народ → народний → по-народному
Носити → зносити → зноситися

2. Визначити морфонологічні явища, які мають місце при творенні поданих слів.

Токійський, іспанський, мокнути, релейний, методист, бахмацький, дніпровський, прилуцький, черкаський, птаство, ткацтво.

3. Визначити спосіб творення виділених слів. Розкрити зміст одного прислів'я, написавши мінітвір.

Хочеш троянду *зірвати* — не бійся колючок. Учись *змолоду* — пригодиться на *старість*. Раз *опечешся* — другий остережешся. Отець по-батьківськи поб'є, *по-батьківськи* й помилує. В погоду і смутний *повеселішає*. *Прездоровий* як дубовий пеньок. *Двічі* молодим не бути.

Ворона *проворонила вороненя*. Наш *садівник розсадівникувався* (Нар. тв.).

4. Прочитати календарно-обрядові пісні. Виписати з тексту приклади словозміни й словотворення. Визначити спосіб творення календарно-обрядових пісень: *веснянка, русальна пісня*. Як називають веснянки у різних місцевостях України? Коли виконувались русальні пісні?

Ой там у лісі калина,	Ой ти, личенько біленьке,
Під калиною дівчина.	Кому ж ти будеш миленьке?
Там косу русу чесала,	Чи ратайку, - дай Боже!
Там біле личко вмивала.	Чи лінтяйку, - не дай Боже! (Русальна пісня)

Виорем нивочку довгеньку,
Посієм гречку чорненьку.
Гречка вродиться,
Женчики найдуться,
Гречку чик-чик, чик-чик (Веснянка).

Ходить жучок по ручині,
А жучиха по долині.
Грай, жучку, грай!
А ми того рік чекали,
Та щоб жучка грали.
На жучкові опанчина,
А сам жучок як дитина.
А наш жучок чорновусий,
На жучкові жупан куций.
На жучкові черевички,
А сам жучок невеличкий (Веснянка).

І. Гончар. Веснянки

5. Побудувати словотвірні пари, позначити твірні основи й форманти в похідних словах, визначити спосіб словотворення.

Безробітний, назавжди, лісництво, повсякденність, щебіт, білосніжний, ЗСУ, променястий, сіріти, медогляд, переспів, ліворуч, медоваріння, розтьохкатися, юність, променястий.

Семінар-дослідження з теми «Способи словотворення»

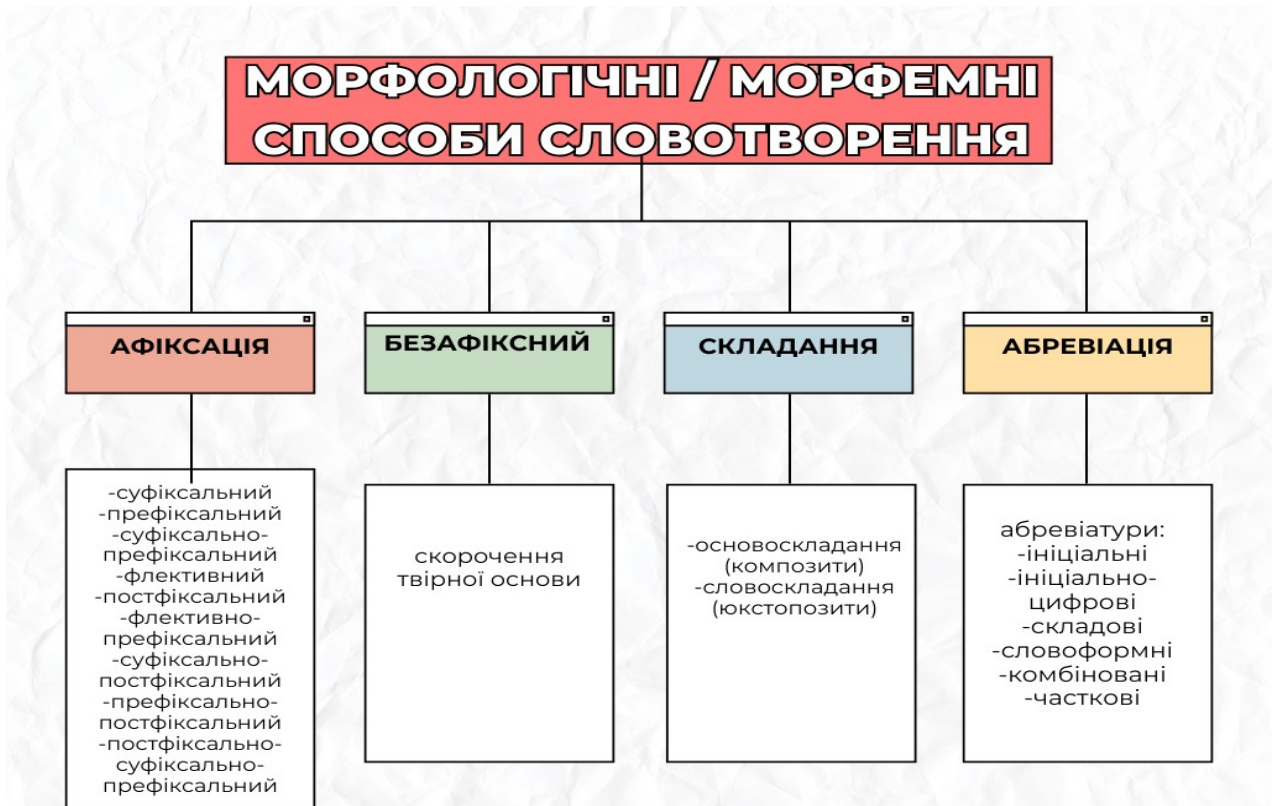
Теоретичні питання

1. Поняття про способи словотворення. Класифікації способів словотворення.
2. Морфологічні (морфемні) способи словотворення:
 - афіксація та її різновиди;
 - безафіксний спосіб;
 - складання та його різновиди;
 - аббревіація.
3. Неморфологічні (неморфемні) способи словотворення:
 - лексико-семантичний;
 - морфолого-синтаксичний;
 - лексико-синтаксичний.
4. Словотворення різних частин мови. Словотворення іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників.

Ключові поняття: спосіб словотворення, морфемні й неморфемні способи словотворення, суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний, флективний, постфіксальний, флективно-префіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-постфіксальний, постфіксально-суфіксально-префіксальний, безафіксний способи словотворення, основоскладання, словоскладання, аббревіація, лексико-семантичний, морфолого-синтаксичний (конверсія), лексико-синтаксичний (зрощення) способи словотворення, субстантивація, ад'єктивація, прономіналізація, адвербіалізація, препозиціоналізація, інтер'єктивація.

Розглянути схему. Пригадати морфемні способи словотворення. Проілюструвати кожен спосіб прикладами.

Питання для обговорення

Підготувати доповідь, використовуючи різні види унаочнення (презентація, ментальна карта, таблиця, колаж тощо).

1. Суфіксальне творення іменників.
2. Префіксальне творення іменників.
3. Суфіксально-префіксальне творення іменників.
4. Слово- і основоскладання іменників.
5. Суфіксальне творення прикметників.
6. Префіксальне творення прикметників.
7. Префіксально-суфіксальне творення прикметників.
8. Суфіксальне творення дієслів.
9. Префіксальне творення дієслів.
10. Префіксально-суфіксальне творення дієслів.
11. Постфіксальне, суфіксально-постфіксальне, префіксально-постфіксальне й префіксально-суфіксально-постфіксальне творення дієслів.
12. Словотворення прислівників.
13. Способи словотвору займенників і числівників.

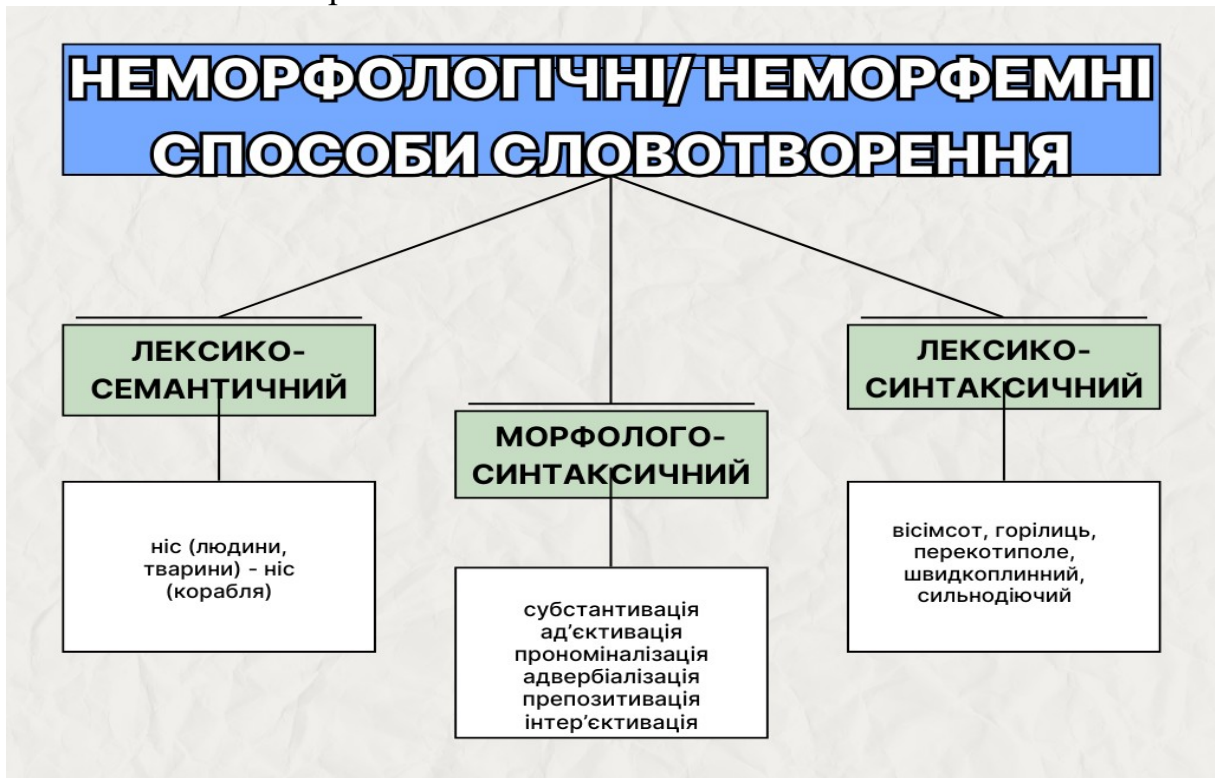
14. Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення.

Додаткова література

1. Андерш Й.Ф. Особливості адвербіалізації іменників. *Мовознавство*. 1999. № 1. С. 3-6
2. Білоусенко П.І. Історія афіксальної системи українського іменника. К., 1993.
3. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ, 1995.
4. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. К., 1999.
5. Клименко Н. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови. *Українська мова*. 2003. № 3-4. С. 83-106.
6. Сікорська З. Постфікси в українському мовознавстві. *Українська мова*. 2003. № 3-4. С. 46-55.
7. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. К., 2003.

Розглянути схему, пригадати неморфемні способи словотворення.
Скласти 5-6 речень, які б проілюстрували неморфемні способи словотворення.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Визначити спосіб творення поданих слів, виділити твірні основи й форманти.

По-чесному, спецкор, взятися, прибіднятися, гордість, надрив, потакати, задум, обездолений, глибоко, білитися, збільшити, донині, мовчання, підгрупа, настінний, адрес — адреса, доцільний, дикун, межигір'я, що-небудь, колоситися, онука, дозватися, підійти, безвусий, опис, світло-зелений, медучилище, зелень, СБУ, двічі, вагон-ресторан.

2. Розподілити слова у дві клонки за способом словотворення: а) префіксальний спосіб, б) суфіксально-префіксальний спосіб.

Заширокий, підтекст, понизити, співавтор, співрозмовник, підфарник, розтлумачити, очистити, безвітряний, осиротити, розсекретити, надземний.

3. З'ясувати твірну основу поданих слів. Розподілити слова, утворені: а) префіксальним, б) безафіксним, в) суфіксально-префіксальним способом.

Надпис, надтвердий, блакить, напарник, розігріти, переказ, виярок, оніміти, укоренити, нахил, надібрати, приговорювати, переддень, призвук, причіп, обмірковувати.

4. Розподілити слова у дві клонки за способом словотворення: а) суфіксально-постфіксальний спосіб, б) префіксально-суфіксально-постфіксальним способом.

Родичатися, гніздитися, запізнитися, розпогодитися, таборитися, листуватися, заручитися, гоноритися, роздобритися, осміхатися, брататися.

5. Розподілити слова за способами словотворення: а) основоскладання, б) словоскладання, в) суфіксація складного слова.

Землемір, інженер-економіст, кінотеатр, газопровід, миролюбність, хліб-сіль, чорноземний, лісосмуга, білий-білий, синьоокий, водопровідний, тишком-нишком, лісостеповий, новотвір.

6. Визначити тип аббревіатури.

ООН, міндобриво, МВФ, ЗМІ, спецкор, НАТО, Донбас, міськрада, Кабмін, драмгурток, медперсонал, Ту-160, нардеп, ТЮГ, санпункт, Укртелеком, ЦНАП, ТСН, культсектор, філфак.

7. Визначити неморфемні способи словотворення в поданих словах.

Пройдисвіт, перекотиполе, сучасне (ім.), пернаті, втридорога, поранений, Лілія, вісімсот, село Калина, вищезгаданий, цукровий пісок, ресторан «Україна», операційна, наречений, нижчепідписаний, бобові, Боже! (вигук), сидіти край столу, черговий (ім.), спасибі.

8. «Словотвірний колаж». Утвори словотвірні пари/ ланцюжки, визнач спосіб словотворення. Склади «словотвірний колаж» для роботи з учнями 5-6 класів ЗЗСО. Ознайомся з репродукціями картин В. ван Гога «Зоряна ніч над Роною» або «Зоряна ніч», М. Пимоненка «Українська ніч. Побачення». Опиши зоряну ніч, використовуючи похідні слова.

«Словотвірний колаж»

9. Розгадати кроссенс. Утворити слова. Визначити словотвірне значення похідних слів.

Кроссенс 1

Кроссєнс 2

Завдання для самоконтролю

- В якому ряді допущено помилку при поділі слів на морфеми?
 - Від-леті-ти, ви-хід, сиз-о-крил-ий;
 - Пере-біг-Ø, де-коли, об-вітр-ен-ий;
 - Садж-у, на-дум-а-вши-сь, по-брат-ськ-и.
- Які зміни відбулися в морфемній структурі слів: *калуський (Калуш), козацтво*?
 - накладання;
 - нарощення;
 - усічення.
- У якому ряді всі слова утворено безафіксним способом?
 - Прегарно, сузір'я, істфак, синь;
 - Пазелень, кума, золотий, безлісий;
 - Доказ, приїзд, вивіз, огляд.
- У якому ряді всі слова утворено суфіксально-префіксальним способом?
 - Дошкільний, вбігти, вдуматися;
 - Приручити, безкультурний, надбрів'я;
 - Змилосердитися, подужати, наростити.
- Яким способом утворено слова *набережна, накладна, відпускні*?
 - морфолого-синтаксичний;

- б) лексико-синтаксичний;
в) суфіксально-префіксальним.

6. У якому рядку слова розташовано так, щоб кожне попереднє було твірним для наступного?

- а) Білий → біленький → біліти → побіліти;
б) Сіль → солоний → солонкуватість → солонкуватий;
в) Світ → світати → світання → передсвітання.

Схема морфемного аналізу

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. Визначити флексію.
4. Визначити й охарактеризувати основу слова.
5. Визначити корінь, дібравши 2-3 спільнокореневих слова.
6. Визначити афікси (префікс (словотворчий, формотворчий), суфікс (словотворчий, формотворчий), постфікс, інтерфікс), якщо наявні.
7. Вказати морфонологічні зміни в основі (за наявності).
8. Вказати історичні зміни (за наявності).
9. Графічне позначення морфемного складу слова.

ПО-НОВОМУ

Схема словотвірного аналізу похідних слів

1. Аналізоване слово.
2. Твірне слово ← словотвірна мотивація → словотвірна пара.
3. Твірна основа, словотворчий засіб.
4. Спосіб словотворення.
5. Словотвірне значення.

(схема із сайту освітнього проєкту «На урок»)

Змістовий модуль 2. МОРФОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ ГРАМАТИКИ

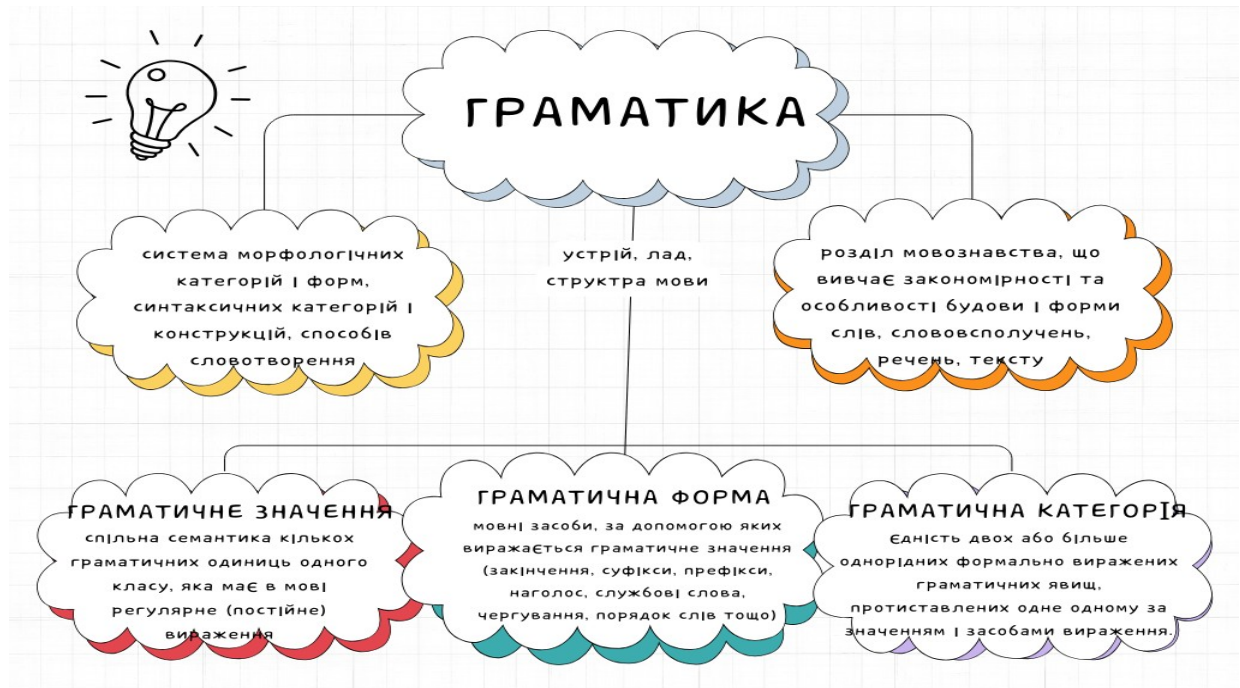
Додаткова література

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. К., 1980.
2. Асїїв Л. В. До вивчення морфологічних явищ у системі формотворення прикметників. *Мовознавство*. 1995. № 6. С. 35 – 39.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. К.: Либідь, 1993.
4. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). К., 1991.
5. Безпояско О. К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника. *Мовознавство*. 1995. № 2-3. С. 9 – 12.
6. Бойко В. М. Граматика української мови : Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. пос. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. К. : ВЦ «Академія», 2014.
7. Висоцький А. В. Сміслова структура якісних прикметників. *Наукові записки: зб. наук. статей НПУ ім. М. П. Драгоманова*. К., 1998. Вип. 1. С. 157 – 161.
8. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. К.: Пульсари, 2004.
9. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. К., 1987.
10. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1988.
11. Вихованець І. Р. Родовий чи знахідний відмінок? *Культура слова*. 1989. Вип. 37. С. 93 – 95.
12. Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 22 – 28.
13. Горпинич В. О. Морфологія української мови. К.: Академія, 2004.
14. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. К., 1978.
15. Дудко І. В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові : Автореф. дис. к.філол.н. / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. К., 2002. 24 с.
16. Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови. *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 21 – 24.
17. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови. К.: Вища школа, 1991.
18. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. Донецьк, 1996.

19. Загнітко А. П. Функції граматичних форм роду іменників. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 6. С. 50 – 54.
20. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників. Луцьк, 2001.
21. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Вінниця, 2003.
22. Лаврінець О. Я., Симонова К.С., Ярошевич І.Я. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: Києво-Могилянська академія, 2019. 524 с.
23. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. К., 1974.
24. Мальків П. В. Наголос і морфемна структура іменника. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 34 – 40.
25. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. К., 1997.
26. Олексенко В. П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників. Херсон, 2001.
27. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. Київ : Вища школа, 2005. Ч. 1: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. 286 с. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000663>
28. Самійленко С. П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення. *Мовознавство*. 1977. № 1. С. 30 – 34.
29. Скаб М. С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 1. С. 64 – 66.
30. Сучасна українська мова : Морфологія : підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. проф. А. К. Мойсієнка. К. : Знання, 2013. 524 с.
31. Тонь О. Семантика відносних прикметників, утворених від іменників-назв металів. *Дивослово*. 1997. № 8. С. 23 – 25.

Повтори основні поняття граматики.

Тема 3-4: Поняття про граматику. Основні питання морфології. Іменник як центральна частина мови

Теоретичні питання

1. Поняття про граматику. Предмет граматики. Розділи граматики. Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія.
2. Предмет морфології. Морфологічні одиниці. Частини мови як основні морфологічні одиниці. Принципи класифікації частин мови.
3. Проблема поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві.
4. Загальна характеристика іменника як частини мови.
5. Лексико-граматичні розряди іменника. Іменники конкретні й абстрактні. Іменники загальні і власні, предметні і речовинні, збірні й одиничні.
6. Категорія істот і неістот.
7. Категорія роду. Засоби вираження категорії роду. Іменники спільного роду. Рід аббревіатур. Рід невідмінюваних іменників. Співвідношення семантико-граматичного і формально-граматичного змісту в категорії роду.
8. Категорія числа іменника. Семантико-граматичне число іменника. Граматичне число іменника (іменники, які мають форму тільки однини або тільки множини).

Ключові поняття: граматика, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, морфологія, частини мови, іменник, конкретні й абстрактні іменники, загальні й власні іменники, предметні й речовинні іменники, збірні та одиничні іменники, категорія істот / неістот, категорія роду, жіночий рід, чоловічий рід, середній рід, спільний рід, парний рід, категорія числа, семантико-граматичне число, граматичне число, однина, множина, *singularia tantum* (іменники однинної форми), *pluralia tantum* (іменники множинної форми).

Тематичний круглий стіл. Проблема поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві

Питання для обговорення

1. Історія питання поділу слів на частини мови.
2. Принципи класифікації частин мови.
3. Охарактеризувати класифікацію частин мови в сучасному мовознавстві

(погляди І. Вихованця і К. Городенської, І. Кучеренка, О. Горпинича та інших).

Додаткова література

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. К.: Пульсари, 2004.
2. Горпинич В.О. Морфологія української мови. К.: Академія, 2004.
3. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Вінниця, 2003.
4. Сучасна українська мова : Морфологія : підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. проф. А. К. Мойсієнка. К. : Знання, 2013. 524 с.

Практикум. Іменник як центральна частина мови

Охарактеризуйте лексико-граматичні розряди іменника. Чи належить категорія істоти / неістоти до лексико-граматичних розрядів? Чому?

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризувати іменники за приналежністю до лексико-граматичної групи: а) назва власна чи загальна, б) значення конкретне чи абстрактне, в) речовинні чи предметні іменники, г) збірні чи одиничні іменники.

Море, лісник, меценат, радість, ліс, народ, парубота, кінь, «Пломбір», чорт, русалка, квас, цукор, ніч, степ, рух, воля, увага, Суми, весілля, літо, Зевс, мрія, лихо, «Кобзар», терен, хмара, квасолина, мета, земля, дружба, іменини, сніжинка, волошка, ясен, Петро.

2. Знайти збірні іменники. Виділити іменники, що виражають поняття збірності безпосередньо своїм значенням, і ті, що мають у своєму складі афікси збірності.

Комашня, збіжжя, селянство, ганчір'я, молодь, рідня, суцвіття, березняк, професура, військо, рота, біднота, ліс, юнацтво, загін, гарбузиння, натовп, листя, народ, насіння, сосняк, колосся, череда, садовина, команда.

3. Розмежувати подані іменники за ознакою конкретне / абстрактне.

Синява, туман, країна, праця, дощ, табун, надія, гречка, тиждень, навчання, стебло, зграя, воля, гумор, краса, читання, переліт, Надія, рік, доброта, Одеса, звук, радість, канікули, море, сутінки, нахабство.

4. Виписати іменники речовинні й сингулятивні.

Намистинка, сіль, пшеничина, цеглина, галуззя, аспірин, колосся, селянин, бурячиння, сметана, ожина, перлина, садовина, квасолинка, дивина, турбота, культура, соломина, кукурудза, дріжджі, пшениця, бадилля, висівки, пшона, бадилля.

5. З-поміж наведених іменників знайти власні назви, що вживаються і як загальні. З'ясувати історію їх виникнення. Навести власні приклади переходу власних назв у загальні.

Карпати, Бостон, Ватман, Полтава, Марафон, Ампер, Маузер, Америка, Тюль, Хаос, Глухів, Тартюф.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Доведіть, що іменникові належить центральне місце в граматичній структурі української мови.

2. Прочитати спільнокореневі слова, назвати іменники. Доведіть свою думку.

Зелений, зелень, зеленіти, зеленавий.

Запис, записати, записаний, записка.

3. Прочитати текст. З'ясувати його тему й головну думку. Записати текст і визначити синтаксичну роль іменників. Доповнити його інформацією про весільний або обжинковий вінок.

Вінок – це оберіг, символ жіночого начала, дівування та дівочої цнотливості. Звичай плести вінки навесні поширений був в усьому індоарійському світі. Вінки вдягали дівчата, ними прикрашали на свята родючості худобу, їх клали на могили родичів.

В Україні вважали, що вінок-оберіг захищає дівчину від недоброго ока, від нечистої сили. Його використовували у багатьох українських обрядах, зокрема весняно-літнього циклу. Особливо поширений обряд у купальську ніч ворожити з вінками на долю. Кожна дівчина плете вінок, пускає його на воду і стежить: куди її вінок попливе – з того краю слід виглядати нареченого (За Я. Музиченко).

4. Охарактеризувати іменники за ознаками а) збірні, б) подібні до збірних, в) речовинні, г) одиничні.

Молодь, пшениця, березняк, вугілля, квасолина, група, хліб, рій, просо, янтар, вороння, горошина, глина, горішник, горох, піхота, гілля, ряд, гіпс, табун, перлина, глюкоза, колосся, кава, комісія, камінь, стеблина, стадо, ансамбль, нафта, городина, екіпаж, ситець, водень, краплина, татарин, калина, розарій, гарбузиння, борошно, контингент, трупа, докторантура, капуста, купа, колектив, юнь, волосина, руда, команда, валідол, гречка, ректорат, куриво.

5. Прочитати уривок з поеми О. Олеся «Княжа Україна». Виписати власні й загальні назви, конкретні й абстрактні іменники. Якими морфологічними ознаками відрізняється кожна лексико-граматична група? З'ясувати значення виділених слів.

Геть за морем українським,
Понад склом Босфорських вод
Дивні вежі і *палати*
Розкидає Царгород.

І Олег, на греків лютий,
Став збиратися в похід:
Хоче він до України
Прилучити Царгород.

Наче вир, кипить, торгує
Крамом, зброєю, вином.
Вдень він вуликом здається,
А вночі – чудесним сном.

І укрили Чорне море
Українські *байдаки*,
Розгорнулися вітрила,
Заспівали вояки.

І з усіх країн до нього
Ллється хвилями народ.
Наші теж торгові люди
Їздять в славний Царгород.

Простір! Воля! Грають хвилі.
Море диха, як живе,
Мов лютує, що з піснями
Легковажний хтось пливе.

Та не любить грек чужинців
І тримає їх в руці.
«Хоч не їдь! Одуриць, скривдить!» –
Наші скаржаться купці.

Небезпека? Вітер? Буря?
Гнуться щогли кораблів?
О, хіба згорнути крила
Важко, довго для орлів?!

Практикум. Категорія істот і неістот. Категорія роду іменників

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Записати іменники у дві колонки: назви істот та неістот.

Буря, тополя, аристократ, аристократія, вовчиця, покійник, суддя, Марс, русалка, мікроб, вовчєня, натовп, студентство, валет, генерал, студент, гуска, череда, троянда, калина, Килина.

2. Наведені іменники поставити у формах називного, родового, знахідного відмінків однини / множини. Визначити, які з них відмінюються як іменники категорії істот, а які – як неістот.

Народ, сестра, верба, теля, бандурист, лялька, кінь, лист, вірш, дівча, отара, вулиця, птиця, береза, стілець, метелик, мрець, дощ, Зевс.

3. Подані іменники записати у чотири колонки: 1) іменники чоловічого роду, 2) іменники жіночого роду, 3) іменники середнього роду; 4) іменники спільного роду. Як виражається у них значення роду?

Вода, панич, учителька, дощик, село, мати, плакса, Валентина, шасі, грубіян, сирота, кава, левєня, нежить, степ, зілля, дідусь, сонько, пюре, суміш, Валя, молодиця, художник, поетеса, месє, Дніпро, поле, знання, щука, Рось, ваніль, насип, шампунь, Ольга, лікар, рідня, путь, лелека, забудько, тїнь, емаль.

4. Визначити рід іменників; до виділєних іменників дїбрати потрібний за змістом і граматичною формою прикметник.

Розсип, *папороть*, *бїль*, *путь*, степ, калїка, *тюль*, *собака*, полин, санаторїй, насип, президїя, лосось, *ступїнь*, кїр, *ваніль*, *запис*, дріб, опис, продаж, гуаш, фланель, *посуд*, муха, *шампунь*, *готель*, відомість, *заполоч*, *продаж*, фєнхель, мігрєнь, розкіш, суміш.

Інтерв'ю, міс, Капрї, Делї, аташе, понї, Чилї, Борнео, Гельсїнкї, *фламїнго*, ситро, депо, кїві, какао, *парї*, шатро, *кафе*, бра, денді, шимпанзе, *кольрабі*, торнадо, авєню, *Токїо*, Конго, *ледї*, боржомї, *лате*, еспресо, *Балї*.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Визначити рід іменників і вказати граматичні ознаки, за якими визначається їх приналежність до певного роду (семантика слова, морфологічні показники, синтаксичний зв'язок). Окремо виписати іменники, що не мають роду.

Калина, упертість, інженер, звір, малятко, ворота, ледащо, зебра, ворон, сонце, молодиця, гість, повість, замазура, рефері, Чернівці, канікули, криза, пляма, вуаль, птаство, жираф, Дніпро, ярмарок, коріння, кімоно, мадам, турне, літопис, картопля, перерва, підпис, Чикаго, какаду, задира, соболь, снігур, хлопчисько, рись, ягня, Карпати, драже, гну, філе, ЄС, ТЮГ, ретуш, смерч, Умань, ретуш, профком, ножиці, ЧАЕС.

2. Визначити рід невідмінюваних іменників іншомовного походження. Скласти з 4-5 іменниками речення.

Колібрі, гну, поні, маестро, зебу, Міссурі, Кара-Кум, Оріноко, Баку, драже, желе, інтермецо, Тріполі, Осло, Кіліманджаро, кліше, турне, Ай-Петрі, Батумі, Арагві, Гобі, Онтаріо, жалюзі, алое, конференсьє.

3. Визначити, чи правильно утворено родові пари іменників – назв осіб. Пояснити стилістичні особливості вживання окремих назв осіб жіночого і чоловічого роду.

Асистент – асистентка, компаньйон – компаньйонка, читець – читачка, акомпаніатор – акомпаніаторша, вахтер – вахтерша, швейцар – швейцарка, масажер – масажистка, жниввар – жнивварка, балетмейстер – балерина, штукатур – штукатурка, митник – митниця, хормейстер – хористка, сторож – сторожка, професор – професорка (за навч. посіб. Г. Й. Волкотруб).

4. У поданих прислів'ях виділити назви істот та неістот. Скласти усний твір-роздум, взявши за основу одне з прислів'їв.

Бджоли раді цвіту – люди літу. Щоб рибу їсти, треба в воду лізти. Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся. Бійся не чорта, а лихого чоловіка. Дружний табун і вовків не боїться. Сього-того по макітерці та й годі з мене. Торохтить Солоха, як діжка з горохом. Дурні лише в казці щасливі. Вродилося ледащо нінащо. Тоді Бог дасть, як сам заробиш. Голота вилізе з болота.

5. *Географічна мандрівка.* Розгляньте карту. Складіть коротку довідку про географічні об'єкти, використовуючи прикметники. Доповніть карту цікавими місцями — незмінюваними географічними назвами. Запропонуйте своїм одногрупникам дібрати до них прикметники.

Практикум. Категорія числа іменника

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Наведені іменники поділити на три групи: 1) мають форму однини і множини без змін основного значення (наведіть паралельну форму), 2) іменники, що мають лише форму однини, 3) іменники, що виступають у формі множини.

Журнал, стіл, золото, молодь, село, Запоріжжя, Карпати, заздрощі, кисень, селянство, свисток, селянин, здоров'я, кошти, дрова, дерево, роковини, реалізм, інтерес, вила, слово, Європа, солодоші, Чернівці, борошно, рань, день, піжмурки, теля, кучері, квасолинка, двері, шеренга, Олена, чари, меблі, юнь, Прилуки, вік.

2. До наведених збірних іменників подати співвідносні форми множини, а також, де можливо, утворити форму збірного. Обґрунтуйте граматичне значення множини та збірності.

Наприклад: товариш (одн.) – товариші (мн.) – товариство (зб.)

Ворона, ганчірка, жінка, піхотинець, козак, гарбуз, горіх, брат, аспірант, мак, береза, комаха, професор, єпископ, птах.

3. Пояснити значення форм множини у виділених словах.

1. Обабіч понад трасою красуються **жита**, пнуться в стрілку озимі **пшениці**, зеленими й зелено-жовтими килимами стелеться ярина (О. Вишня). 2. Ідуть **дощі**. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси (М. Коцюбинський). 3. Нудьга в душі, ломота у кістках... Мене всього тупі обсіли **болі** (А. Кримський) 4. **Рембрандти й Рубенси** Дніпрових чорних піль, безпорадні мої **да Вінчі й Рафаелі!** (А. Малишко). 6. За часів Богдана Хмельницького мої прадіди по материнській лінії – **Матяші** – лікували козаків на Запорозькій Січі (Л. Павленко). 7. Тієї зими у горах лежали глибокі **сніги** (В. Сичевський). 8. Всі ефірні **масла** подані як **олії**, про мінеральні **масла** тут не згадано («Лексикографічний бюлетень»).

4. Погрупувати за значенням іменники, що вживаються тільки у множині: 1) назви конкретних предметів парної будови; 2) назви обрядів, свят; 3) назви часових відрізків; 4) речовинні; 5) назви спортивних ігор, снарядів; 6) географічні назви, 7) назви дій і процесів.

Граблі, дебати, шахи, Карпати, вибори, дріжджі, канікули, піжмурки, ковзани, хрестини, обжинки, шкарпетки, Суми, висівки, окуляри, сани, жнива, Ромни, кеглі, іменини, консерви, лижі, вершки, Лубни, сутінки, пожитки, будні, вила, терези, висівки, заручини, пустощі, джинси.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Записати іменники, групуючи за таким принципом: 1) вживаються в однині та множині, 2) вживаються тільки в однині, 3) вживаються тільки в множині.

Сила, студентство, молодь, терези, Одеса, життя, ворота, проводи, чесність, кисень, малина, читач, переживання, вуста, турбота, герой, вапно, полк, ковзани, Гімалаї, щастя, температура, кава, хитрун, радощі, гілка, віття, зернина, врода, стебло, вулиця, піжмурки, двері, гора, зразок, мати, каучук, парфуми, труднощі, шоколад, Ужгород, олово, ігри.

2. Прочитати текст. Виписати іменники, визначити їх число.

І справді було гарно на ниві, неказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна біліти на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонка. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток (М. Коцюбинський).

3. Указати, від яких іменників можна утворити множину, а від яких – не можна. Окремо виписати іменники, що мають лише форму однини, але можуть мати множину із зміною лексичного значення. Відповідь обґрунтувати.

Квасолиння, хліб, щедрість, людство, молотьба, сметана, буряк, біганина, студент, студентство, Десна, нафта, сіль, кілок, ворона, вороння, зброя, пісок, океан, швидкість, Петренко, олія, закон, гордість, взуття, печиво, село, сніг.

4. Прочитати текст. Виписати іменники, визначити їх рід та число.

А. А навколо ярмарок у повному розпалі. І якого тільки добра не навезли сюди торговці: тут і мануфактура, і готові піджаки, штани, костюми, сорочки, хустки, гребінці, намисто, обіддя для коліс, діжки добротні дубові, цвяхи, коси, серпи, граблі, відра, кінська упряж, бублики, медяники, конфетки, квас, ковбаси, телята, жива та бита птиця, вівці, кози (А. Шиян).

Б. Зима непомітно минала. Розтанули буйні сніги. Зблиснули на яскравому сонці потічки, струмки. Попливли на Волхві крижини. Задзвеніло у весняній напрузі гілля дерев. Безхмарне небо загомоніло паморочливим криком вороння, журавлиних ключів, що тяглися й тяглися з Вираю (Р. Іванченко).

Тема 5. Морфолого-синтаксична категорія відмінка

Теоретичні питання

1. Морфолого-синтаксична категорія відмінка. Система відмінків іменника, основні значення українських відмінків. Кількість відмінків в українській мові.
2. Кличний відмінок. Зміст поняття. Правопис відмінкових закінчень.
3. Типи відмінювання іменників. Поділ іменників на відміни й групи. Невідмінювані іменники.
4. Парадигма іменників I відміни.
5. Парадигма іменників II відміни. Відмінювання іменників, що закінчуються на -р. Родовий відмінок іменників II відміни чоловічого роду однини і родовий відмінок множини. Давальний і місцевий відмінки іменників II відміни однини чоловічого і середнього роду. Орудний відмінок іменників II відміни чоловічого роду однини.
6. Парадигма іменників III відміни.
7. Парадигма іменників IV відміни.
8. Прикметниковий тип відмінювання. Відмінювані і невідмінювані аббревіатури. Відмінювання загальних множинних іменників. Роль наголосу у відмінюванні іменників.

Ключові поняття: категорія відмінка, відмінкове значення, називний відмінок, родовий відмінок, давальний відмінок, знахідний відмінок, орудний відмінок, місцевий відмінок, кличний відмінок, відміна (I, II, III, IV відміни), тверда, м'яка і мішана групи, невідмінювані іменники, парадигма іменників I відміни, парадигма іменників II відміни, парадигма іменників III відміни, парадигма іменників IV відміни.

Проілюструйте поділ іменників на відміни й групи. Пригадайте основні значення іменникових відмінків.

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Розподілити іменники за типами відмінювання (I, II, III, IV відміни). Виділити ті, які не входять до жодної з відмін, з'ясувати чому.

Земля, дзвін, ранок, коса, леді, літо, праця, дівча, маюся, мати, рілля, дівчатко, суша, ніч, море, знання, мадам, багатство, ревності, сани, ніченька, зодчий, повітря, калина, серце, лівша, ім'я, полин, хмара, вартівний, шахтар, Київ, молодь, ведмежа, вила, заметіль, спокій, мужність, кенгуру, канікули, рука, вапно, любов, плем'я, лівша, збіжжя, тесля, Альпи, Микола.

2. Розподілити іменники за відмінами і групами (тверда, м'яка, мішана).

Вогонь, край, немовлятко, лоша, плече, мудрість, море, режисер, сосна, лікарня, соловейко, дощ, кошеня, листя, чай, вітер, мітла, буря, теща, палац, дядько, серце, бадилля, пейзаж, горище, ратуша, суддя, дядько, ложе, тесляр, татусь, долина, страх, пуща, родич, стеля, граф, гай, віче, жовч, надія.

3. Відшукати серед наведених невідмінювані іменники, множинні іменники та прикметникового походження, відмінювані й невідмінювані аббревіатури. Пояснити особливості їх відмінювання. Провідмінювати виділені іменники.

Журі, струна, фото, хміль, сіни, сурмач, староста, окуляри, ГЕС, вороний, тім'я, трюмо, *біофак*, США, Стрий, канікули, ТЮГ, рушник, епос, Альпи, Коцюбинський, плече, Дніпроруда, *наречений*, курча, таксі, задира, ясла, мадам, очі, *ножиці*, Шевченко (Наталя), МЗС, *Чернівці*.

4. Побудувати алгоритм, який допоможе вам визначити групу іменників з основою на -р. Скориставшись алгоритмом, визначити групу наведених іменників.

Лікар, бібліотекар, квітникар, тротуар, газетяр, воротар, вугляр, тесляр, столяр, бунтар, гусяр, школяр, консерватор, молочар, поштар, комар, звір, сухар, Ігор, якір, Лазар.

5. Від поданих іменників утворити кличний відмінок, з'ясувавши, яким чином ви обрали закінчення для кожної форми.

Жінка, Настя, вишня, Мотря, Ігор, доня, Катерина Михайлівна, пісня, Надія Степанівна, вчителька, добродій, братик, Сергій, Гриць, Павло Степанович, товариш, юнак, лейтенант, друг, Богдан, ясен, Олег Андрійович, слухач, Людвіг, синочок, онук, небіж, хлопець, Зоя.

6. Наведені іменники поставити у родовому відмінку однини, пояснивши правопис закінчень.

Місто, мед, апарат, студент, елемент, хліб, дуб, камінь, млин, гай, вишняк, азот, замок, міст, барвінок, акт, ансамбль, ніж, паркан, очерет, клин, березняк, гектар, вовк, буряк, інститут, грам, процент, абзац, уривок, ставок, біг, палац, ромб, сад, епос, тиждень, спосіб, радіус, рід, десяток, тин, пояс, вітер, футбол, біль, мільйон, інструмент, іменник, гопак, алмаз, журнал, море, учитель, спирт, страх, інстаграм, фейсбук.

Київ, Буг, Дунай, Байкал, Дінець, Алжир, Китай, Донбас, Тетерів, Миргород, Казахстан, Кіпр, Ніл, Кривий Ріг, Харків, Зелений Гай, Луцьк, Тернопіль, Пирятин, Лондон.

7. Утворити від поданих іменників можливі форми давального і місцевого відмінків однини.

Будинок, майстер, дитятко, село, Львів, Сергій, шахтар, обличчя, острів, добродій, вчитель, мішок, місто, гурток, шлях, берег, край, кінь, брат, держак.

8. Поставити іменники у родовому відмінку множини.

Герой, товариш, болгарин, поле, бажання, робітник, подвір'я, болото, прізвище, гість, вікно, плече, грузин, прислів'я, питання, око, відро, озеро, ребро, колесо, селянин, солдат.

9. Визначити відміну іменників і поставити їх в орудному відмінку однини.

Книжка, буря, надія, сестра, площа, круча, ткаля, сім'я, тиша.

Хлопець, ніж, вогонь, плече, рій, лікар, знання, село, щастя, майстер, листя, кущ, урожай, обличчя.

Емаль, шерсть, подорож, жовч, Русь, далеч, мати, сіль, любов, якість.

10. Визначити відміну іменників і поставити їх у місцевому відмінку однини та множини.

Перемога, надія, рука, робітниця, площа.

Берег, селище, роздоріжжя, магазин, акт, телятко, поле, поріг, поверх, будинок.

Козеня, ім'я, гуся, плем'я.

11. Провідміняти іменники в однині і множині: робітниця, каша, товариш, учитель, деталь, дівча.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Прочитати текст, виписати іменники, визначити їх рід, число і відмінок.

Прудко котить свої хвилі з-поміж крутих берегів Дністер. То вигинається між скель, і тоді схожий на добре натягнений лук, то, вирвавшись на простір, рівний як стріла, виблискує проти сонця, міниться, грає кольорами веселки. Води дністрові чисті, прозорі, як скло. І коли стояти на кручі, можна бачити, як між камінням ходять косяки риби, як змертво лежать на дні чорні соми, чатуючи на здобич. Тільки в тому місці, де в дністрову течію вклинюється Збруч, хвилі їхні здаються трохи сивими. Та ось вони знову ясніють, віддзеркалюючи безхмарну блакить неба, придністрянські села з білими хатами по садах, табунці малюків, що, ніби каченята, від ранку до вечора плещуться в ріці, отари овець і самотні постаті вівчарів з довгими гирлигами (М. Карплюк).

2. Розподілити іменники за відмінами і групами.

Директор, селище, сталь, клич, мати, матінка, тополя, паморозь, вогонь, дорога, телятко, кошеня, птах, пташеня, область, орел, вовчєня, сіль, Микола, Петро, вишня, твір, ткач, газетяр, життя, сонце, гектар, лелека, видовище, шофер, ведмежа, коліща, мудрець, коліно, круча, вир, сирота, поле.

4. Подані іменники записати у кличному відмінку.

Іван, Олеся, Оксана, край, луг, море, Дмитро, Малуша, школяр, школярик, отець, хлоп'я, Михайлик, князь, Тетяна, Марія, голуб, синок, пан, добродійка, Павло, Соломія, Віктор Дмитрович, Людмила Федорівна.

5. Записати подані словосполучення у формі звертання, побудувати з ними речення. Прокоментувати особливості українських форм звертання.

Пан господар, пан президент, пані Дарина, друг Андрій, добродій Остапчук, голубка Олеся, громадянка, пан Молочай.

6. Переписати. Пояснити правопис відмінкових форм іменників, що стоять у дужках.

1. Звідси, просто вниз, під (круча), добре видно було широкий міст з (тротуар) для (пішохід) (В. Козаченко). 2. Він радо сміявся (очі), що так поталанило (втікачі) (А. Головка). 3. В гушавині поміж (дерева) гасли вогнища (А. Головка). 4. Після дунайських (гирла) журавлі полетіли вперше над морем (О. Іваненко). 5. Літом на берег, де жив Тико, приїхала бригада (мисливці) (М. Трублаїні). 6. Осокори за (даль) далекою підпирають в степу небосхил (В. Симоненко). 7. Оскар відклав свої інструменти – він щось випилював з куска міді, – вибіг назустріч (гості) (В. Канівець). 8. Проходила

година, дві, і він знову сідав за книжки, бо молодий гарячий мозок прагнув (знання) (Гр. Тютюнник).

7. Записати іменники II відміни, поділивши їх на тверду, м'яку і мішану групи. Пояснити закінчення у родовому відмінку однини та називному множини.

Кобзар, повар, крейсер, снігур, муляр, сторож, м'яч, вівчар, Андрій, Ігор, орач, Кайдаш, олівець, двір.

Подані іменники II відміни записати у родовому відмінку однини, пояснюючи уживання закінченні -а(-я) або -у(-ю).

Актор, роман, сніг, гурт, листопад, овес, Юрій, явір, хокей, успіх, сироп, метр, Париж, гай, вимір, трикутник, коридор, байрак, піджак, квас, капітал, парк, Рейн, Крит, мінімум, фейлетон, танець, запис, монастир, палац, Збруч, багатокутник, вересень.

8. Поставити іменники 3 і 4 відміни в родовому відмінку, орудному відмінку однини та множини, пояснити їх правопис.

Височінь, відповідь, галчєня, гуся, хлоп'я, жовч, якість, доповідь, смерть, коліща, голуб'я, мідь.

9. Провідміняти подані імена та імена по батькові і свої власні.

Лідія Сергіївна, Олег Андрійович, Юрій Анатолійович.

Записати наведені імена, імена по батькові та прізвища у родовому, давальному й орудному відмінках однини. Пояснити правопис їхніх відмінкових закінчень.

Станіслав Гаврилович Ромашко, Євдокія Іванівна Костюченко, Андрій Миколайович Роговець, Ганна Сергіївна Іваничук.

10. Прочитати та розкрити зміст прислів'їв. Знайти іменники, визначити відмінок, пояснити відмінкові закінчення.

Шануй учителя, як родителя. Здобудеш освіту – побачиш більше світу. Для нашого Федота не страшна робота. Від розкоші кучері в'ються, від журби – січуться. На чужому коні не наїздишся, на чужому добрі не нахвастаєшся. По дочці і зять милий, по невістці і син чужий. Багато няньок – дитина без носа. Жінка чоловікові подруга, а не прислуга. Є в глечики молоко, та голова не влазить. На тобі, Гаврило, що мені неміло. Їж, Мартине, мати ще підкине. В очі – лисицею, за очі – вовчицею. Багачеві прибуток, а біднякові загибель. Не обгороджуй себе огорожею, а приятелями.

Практикум. Морфолого-синтаксична категорія відмінка

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Поставити подані іменники в родовому відмінку однини, пояснити правопис відмінкових закінчень.

Знаряддя, Андрій, місяць, відмінок, кілок, гектар, ясен, сир, текст, поверх, стілець, Пириятин, Житомир, граніт, конус, лиман, трактор, град, Афганістан, живопис, Дмитро, жаль, вишняк, чагарник, вівторок, батальйон, завод, університет, момент, вальс, вислів, бальзам, промовець, процент, крик, Ельзас, синтаксис, хор, галас, колос, Єгипет, мільйон.

2. З'ясувати, чому подані іменники у формі родового відмінка однини можуть мати закінчення -а(-я) та -у(-ю). Обґрунтовуючи свою відповідь, скласти з поданими іменниками речення.

Алмаз, апарат, пояс, рахунок, термін, томат.

3. Поставити подані іменники у формі родового відмінка множини.

Дорога, плащ, сосна, раз, селянин, відкриття, вчитель, дерево, герой, учень, відро, знання, грам, заробітчанин, вірш, слово, сузір'я, хуторянин, століття, меч, прізвище, поріг, місце, тисяча, сестра, груша, квітка.

4. Визначивши групу іменників, поставити їх в орудному відмінку однини.

Алмаз, сюрприз, паранджа, янтар, серце, яблунька, депеша, яблуня, директор, ядро, межа, звіробій, вітер, вдача, пісняр, пластир, комар, плащ, вівчар, ветеринар, пустир, екземпляр, стайня, силач, сторож, вимпел, тягар.

5. Підготувати доповідь на одну із запропонованих тем «Словотвір іменників» та «Іменникові суфікси», проілюструвавши розповідь яскравими прикладами.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Переписати. Пояснити правопис відмінкових форм іменників, що стоять у дужках.

1. Ми зберемось під твоєю (корогва) всі гуртом; Ми готові тобі і країні послужити (меч і щит) (Леся Українка). 2. Син грав на (скрипка), а батько слухав і нишком змахував непрохану сльозу (О. Донченко). 3. Микола справді вклонився. І здалося (Вірунька), що зробив це він без тіні (жарт) (О. Гончар). 4. (Хвиля), чому ж ти спокою не маєш, що ти у берега тихо питаєш? (О. Забіла). 5. Край (шлях), в (долинка), догорає вогнище (М. Коцюбинський). 6. Ой не крийся, (природа), не крийся, що в (туга) за літом, у (туга) (П. Тичина). 7. Немало листів надійшло (Володимир Гнатюк) від родини Грінченків (В. Качан). 8. Разом з (розповідь) в (душа) вливалось щось хороше, тепле (О. Довженко). 9. Вже недалечко – на (мостик). Несе

калач на (хвостик) (Колискова). 10. Звила ж я віночок вчора звечора з зеленого (барвінок) та й повісила на (кілочок) (Веснянка). 11. (Наймит) з хазяїном не брататися (Прислів'я). 12. (Андрій) дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села (М. Коцюбинський).

2. Утворити кличний відмінок від поданих іменників. Які форми звертань найчастіше зустрічаються в народних піснях? Пригадайте їх та продекламуйте.

Андрійко, робітниця, професор, зозуленька, Галя, дружина, жінки, погонич, Петро, Джек, місяць, сокіл, чумак, Галина Іллівна, школяр, тато, Дніпро, брат Віталій, калина, зоря, радість, смерть.

3. Провідміняти подані іменники в однині та множині: *мрія, обличчя, сльоза, кобзар, мати, відповідь, галченя*.

4. Знайти та прокоментувати в поданих реченнях випадки субстантивації. Навести власні приклади.

1. Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє (О. Довженко). 2. З добрим дружись, а лихих стережись (Нар. творчість). 3. Будуть тебе кликати у сади зелені Хлопців чорночубих диво-наречені (В. Симоненко). 4. А її син – орел хлопець! Як дуб кремезний. Та й старенький її, нівроку, ще кремезний, трижильний (І. Багряний). 5. Мов за подушне, оступили Оце мене на чужині Нудьга і осінь. Боже милий, Де ж заховатися мені? (Т. Шевченко). 6. У неділю вранці-рано синє море грало. Товариство кошового на раді прохало (Т. Шевченко). 7. Під час перельотів пернаті нерідко піднімаються вище туману і хмар («Наука і життя»). 8. Він усе вартовим був, при садовині або при баштанах (Ганна Барвінок). 9. Кожна українська дівчина готувала собі придане, зокрема ту його частину, що становила так звану скриню.

5. Зробити морфологічний аналіз виділених іменників.

Ой літа орел, літа сизий,
А за ним *орлята*;
Гуля *Максим*, гуля *батько*,
А за ним хлоп'ята (Т. Шевченко).

Дивлюсь я на *небо* та й *думку* гадаю:
Чому я не сокіл? Чому не літаю? (М. Петренко)

Пливе у сірі безвісті *нудьга*, пливе безнадія, і стиха хлипає сум (М. Коцюбинський).

Ночами по розгрозлих *дорогах* безперестанку котились наладовані хури мішками *зерна*, картоплі, *цукру* (М. Коцюбинський).

Заклав руки в кишені, *штани* на ньому чорні, а куртка біла, – і знов зацибав *по луці*, як чорногуз (М. Коцюбинський).

Довге *стебло* плутається, великий серп не слухається в маленькій руці, *колосся* лоскоче спітніле личенько (М. Коцюбинський).

Коли *Іванові* минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне *зілля* (...), розумів, про що канькає каня, з чого повстала *зозуля* (...). Знав, що на світі панує нечиста сила, що аридник (злий дух) править усім, що в лісах повно *лісовиків*, які пасуть там свою маржинку (М. Коцюбинський).

Василько глянув на свіжий пеньок, і дві *сльозини* скотились йому по щічках. Він не міг бачити того пенька, того місця, де за *хвилинку* перед цим стояла його *ялинка*. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і *сани* йшли в затоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось *поле*, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на *сонці* самоцвітами. Чорне *вороння* сідало громадами на сніг і знов здійсалося з місця (М. Коцюбинський).

6. Визначити «*третє зайве*», використавши явища морфології.

1. Гордощі, дріжджі, гості; рілля, клоччя, гілля; ягня, ягнятко, теля; лінь, путь, олень; метро, Петро, село; мідь, біль, міць.

2. Криницею, партією, ручкою; звіром, пухирем, календарем; муляром, школярем, газетярем; плачем, шприцом, ножом; абзацу, діалогу, відмінка; Пирятин, Тетерева, Донбасу; хлопче, душе, лікарю.

Схема морфологічного аналізу іменника

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Значення конкретне чи абстрактне, за наявності - предметне, речовинне, збірне, одиничності.
4. Назва істоти чи неістоти.
5. Назва власна чи загальна.
6. Рід і засоби його вираження.
7. Число і засоби його вираження.
8. Відмінок і засоби його вираження.
9. Відміна і група.
10. Синтаксична функція в реченні.

Колаж до теми «Кличний відмінок»

Завдання: Побудуйте й розіграйте діалоги до поданих малюнків, використовуючи кличний відмінок іменників. Пригадайте інформацію про звертання.

Завдання для самоконтролю

1. Виконати тестові завдання.

1. У якому з наведених рядків усі іменники спільного роду?

- а) писака, читака, ледащо, волоцюга;
- б) нероба, мишва, ведмежа, забудько;
- в) дівчатко, хитрун, недотепа, невдаха.

2. У якому з наведених рядків усі іменники абстрактні?

- а) слава, рух, радість, доба;
- б) швидкість, канікули, повага, уявлення;
- в) година, пілот, рослина, небо.

3. У якому з наведених рядків усі іменники речовинні?

- а) картопля, сіль, ожина, ласощі;
 - б) цукор, горошина, джміль, листя;
 - в) порох, намисто, стебло, голота.
4. У якому з наведених рядків усі іменники збірні?
- а) парубота, стеблина, топонімія, гілля;
 - б) селяни, каміння, сінаж, огірки.
 - в) професура, мошкара, сосняк, апаратура.
5. У якому з наведених рядків усі іменники – неістоти?
- а) липа, народ, стіл, молодь;
 - б) верба, дітвора, валет, покійник;
 - в) суддя, полк, курка, тигр.
6. У якому з наведених рядків усі іменники множинні?
- а) вила, кайдани, гроші, оплески;
 - б) фінанси, канікули, пиво, городина;
 - в) рідня, змагання, ножиці, старостат.

II. Визначити відміну й групу іменників.

Вогонь, край, торгівля, немовлятко, явище, школяр, мудрість, дощ, спокій, листя, режисер, паморозь, батько, молодь, селище.

III. Провідміняти іменники в однині і множині.

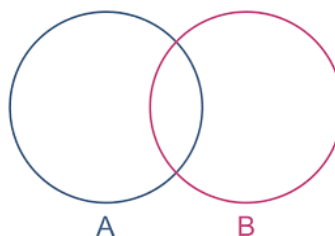
Вісь, плем'я, каменяр, Наталя Дмитренко.

IV. Виписати з речень іменники й проаналізувати як частину мови.

І справді було гарно на ниві, неказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці (М. Коцюбинський). Русалка притуляє їх до себе і шепоче, показуючи на білу постать Лукашеву (Леся Українка).

Інтерактивна вправа

Порівняйте іменники I і II відміни, II і IV відміни за допомогою «Діаграми венна» («Кола Венна»), встановлюючи спільні й відмінні ознаки.

Тема 6. Прикметник як периферійна частина мови

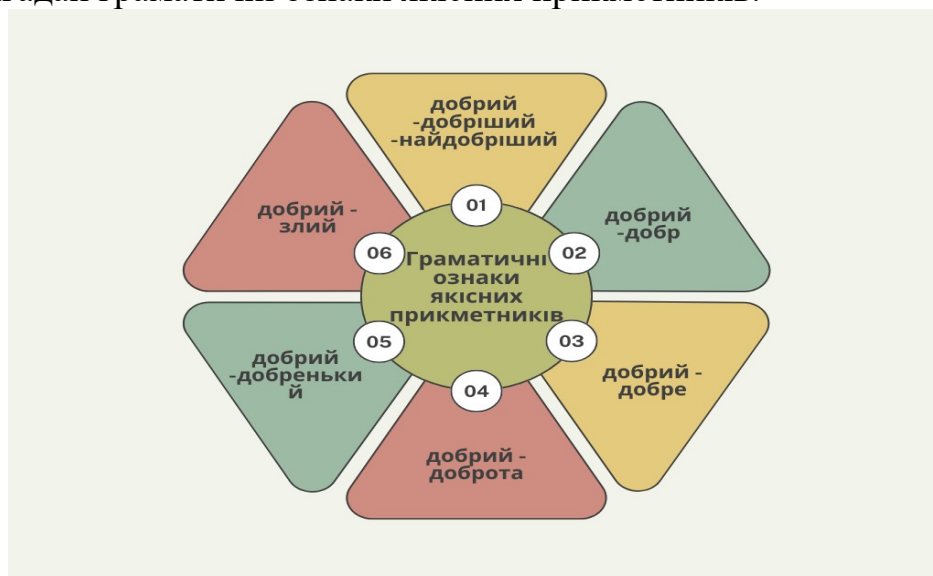
Теоретичні питання

1. Прикметник як периферійна частина мови. Морфологічні ознаки прикметника. Повні і короткі форми прикметників, стягнені і нестягнені форми повних прикметників. Синтаксичні властивості прикметника. Творення прикметників. Перехід інших частин мови у прикметники (ад'єктивація). Первинні і вторинні прикметники.
2. Система словозміни прикметників. Проблема кількості відмінкових грамем прикметника. Поділ прикметників на групи. Прикметники на *лиций*. Особливості відмінювання і правопису прикметників.
3. Лексико-граматичні розряди прикметників (якісні, відносні, присвійні, порядкові прикметники). Категорія ступеня вияву ознаки прикметників. Ступені порівняння якісних прикметників. Вищий ступінь порівняння прикметників. Найвищий ступінь порівняння прикметників.
4. Проміжні розряди та явища переходу прикметників з однієї семантичної групи в іншу.

Ключові поняття: прикметник, первинні і вторинні прикметники, рід, число і відмінок прикметника, лексико-граматичні розряди прикметників (якісні, відносні, присвійні, порядкові прикметники), ступені вияву ознаки прикметників, ступені порівняння якісних прикметників (вищий ступінь порівняння прикметників, найвищий ступінь порівняння прикметників), проміжні розряди прикметників (відносно-якісні, присвійно-відносні, присвійно-якісні прикметники), ад'єктивація, повні і короткі прикметники, стягнена і нестягнена форма прикметників, м'яка, тверда й мішана групи відмінювання прикметників.

Пригадай граматичні ознаки якісних прикметників.

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Знайти прикметники, визначити їх рід, число, відмінок, синтаксичну функцію. Пояснити, чим відрізняються ці граматичні категорії в іменників і прикметників.

Була весна, цвіли дерева, кричали птахи, і парувала півна чорна земля...

Сонце весь час працювало. Засилало зливу, наганяло пелюхаті хмари, бризкало, грюкотіло та ставило від краю до краю семибарвну веселку. Зелений лист тоді обтяжений прозорими краплями, китяхи недоспілих яблук оздоблені рубінами, топазами, аметистами. Похилені лани пшениці зводять спину, ніби ченці по довгій молитві.

Земля повертає боки. Вишні, черешні набули властивих барв, барв крові та сонячного променя. Вони прозорі хрустально. Яблука, сливи й виноград налилися соками і також прозорі. Пити й п'яніти хочеться. Ліси загорілися пожежею, горіли не стліваючи. Полум'яні язики відривалися від гілок, поволі спадали до землі й кричали під ногами.

А після озивалася північ. Великий Віз скочувався далеко вниз, зорі чітко хрустали на сталевому небозводі. Курчилася сердитим кулаком земля і натягала м'яку білу рукавицю (У. Самчук).

Охарактеризуйте перехід прикметників з одного розряду в інший. До якого розряду належать заховані в малюнках прикметники? Наведіть власні приклади.

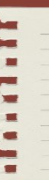
Проміжні розряди прикметників

До якого розряду належать прикметники?

Відносно-якісні

присвійно-відносні

присвійно-якісні

2. Розділити подані прикметники на лексико-семантичні групи (розряди за значенням).

Певний, білий, сумний, шкільний, материнська (турбота), лагідний, домашній, ведмежий, вербовий, злий, скляний, батьків, восковий, Ольжин, сестрин, золота (осінь), свекрушин, гумовий, уважний, залізні (нерви), земляний, світлий, гусяча, житній, добрий, дерев'яні (руки), пахучий, студентський, батьківське (підкування), лебедине (перо), вчорашній, мармуровий, журавлиний (ключ), батьківські (збори), смушевий, щасливий.

3. Утворити вищий і найвищий ступені порівняння.

Великий, гіркий, дорогий, гарний, солодкий, милий, високий, глибокий, дорогий, далекий, поганий, голосний, тонкий, розумний, дотепний, авторитетний.

4. Серед поданих прикметників виділити ті, які не утворюють ступенів порівняння. Відповідь обґрунтуйте.

Крутий, сліпий, розумний, порожній, гострий, місячний, вороний, гірський, багатий, близький, малиновий, дрібнесенький, величезний, кислуватий, дорослий, чорнявий, товстий, смарагдовий, запорізький, авторитетний, холоднуватий, німий, красивий, шоколадний, тихий-тихий, шановний, худючий, доступний.

5. Охарактеризувати якісні прикметники за значенням: а) недостатнього ступеня якості; б) надмірного ступеня якості, в) суб'єктивної оцінки якості. Якими засобами виражається ступінь вияву ознаки?

Величезний, прездоровий, синенький, надшвидкісний, старезний, кислуватий, нездоланний, густий-прегустий, тонкуватий, ультрамодний, замалий, предивний, новісінький, презлющий, малюсінький, вкрай вразливий, архіважливий, смугастий, червонявий, більш патріотичний, ледь теплий, винятково сором'язливий, страшенний, легкий-легкий, жовтавий, чистесенький.

6. Від поданих іменників утворити присвійні прикметники. Зверніть увагу на слова, в яких наявні звукові зміни.

Микола, Василь, Наталка, Марина, Валя, Ольга, Явдоха, Ігор, Павло, Сергій, Софія, бригадир, зозуля, мати, швець, лисиця, заєць, сусід, кравець, дочка, бджола, ведмідь, свекруха, миша.

7. Визначити, до якої групи належать подані прикметники, поруч записати закінчення називного відмінка однини чоловічого, жіночого і середнього роду.

Життєві, нові, яснолиці, давні, ранішні, пухкі, пекучі, присутні, Наталчині, зовнішні, теперішні, милі, ніжні, верхні, крайні, степові, вечірні,

мужні, денні, народні, тотожні, доччині, безкраї, батькові, білолиці, зручні, житні, сірі, модні, художні.

8. Подані прикметники разом з іменниками записати в орудному та місцевому відмінках однини.

Довший день, ширша площа, учорашня зустріч, важча ноша, колюча огорожа, свіжа паляниця, хороша листоноша, вища груша, гаряча їжа, краща площа, блискупа удача, нижча вежа, пекуча сльоза, заяча душа, рання вишня, історичний меч, білолице дівча, осіннє листя, гаряча каша, дружний колектив, літній столяр.

9. Дописати відмінкові закінчення прикметників. Визначити їхній відмінок та пояснити правопис.

А. Сонце заходило червоно, на вітер; на тлі вечірн... заграви чітко вимальовувався хутір Вишневий, кострище заходу поступово гасло, із степу вже підкочувала густ... і чорн..., як вода у веснян... ніч, темрява. Ось не стало видно ні хутора, ні полтавськ... стовпов... шляху, тільки невиразно бовваніла табірн... хата, в якій збиралися ночувати орачі. Метрів за сорок від неї хлопці розіклали багаття, варять вечерю в казанку. Чист... вогнем палахкотить сух... галуззя, і в його відсвітах рухаються важк... й незграбн... людськ... тіні (Г. Тютюнник).

Б. Сір..., припорошений веснян... пилюкою степ збігає на південь і стигне там голуб... маревом; сувор... лінією стоять по ньому сторож... могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбн... козацтвом, що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворож... навал; весною могили оборюють, і ціл... літо зеленіють вони густ... пахуч... травною; росте на них подорожник, біленьк... «невісточки», чіпк... спориш, розкішн..., з гіркуват... чадним смородом полин, колюч..., з могутн... стовбуром і мохнат... червон... квіткою будяк, скромн..., лагідн... незабудки, нерозлучн... «брат-і-сестра» – і веснян... вечорами, коли відсиріє від степов... вологи земля, голублять душу і серце людини свіж... і ніжн... степов... запахи і тихо шепочуть трави, облиті сйивом місяця, що, мов червон... діжа, викочується із-за мовчазн... могил і фарбує степ в густо-малинов... темнуват... колір (Г. Тютюнник).

10. У поданих реченнях відшукати повні (стягнені і нестягнені) й короткі форми прикметників.

1. Ой зійди, зійди, ясен місяцю, як млиновеє коло. Ой вийди, вийди, серце-дівчино, та промов до мене слово (Народ. пісня). 2. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде (Народ. пісня). 3. Чи він жив-здоров? Чи він любить? Чи забув-покинув (Т. Шевченко). 4. Ой рад би я, матусенько, скоріше вернутися, Та щось мій кінь вороненький в воротах спіткнувся (Народ. пісня). 5. Хто милий, той красен (Нар. прислів'я). 6. Пливе човен води повен, ніхто не спинає (Т. Шевченко).

7. Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі дівочі? (Т. Шевченко)

8. Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.

9. За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі (Т. Шевченко).

10. Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслава старого,
З Виблої могили,
Ще старішої... мов хмари,
Що за Дніпром сіли (Т. Шевченко).

11. І широкою долину,
І високою могилу,
І вечірню годину,
І що снилось-говорилось,
Не забуду я (Т. Шевченко).

12. Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце козацьке,
А думка говорить (Т. Шевченко).

11. Утворити короткі форми прикметників. Визначити сферу їхнього використання. Дібрати уривки з творів художньої літератури або народної творчості, які б продемонстрували вживання коротких форм.

Славний, годний, здоровий, повний, срібний, ясний, ладний, благословенний, дрібний, вартий, радий, молодий

12. Провідміняти прикметники в однині й множині.

Новітній, величний, повнолиця, вчорашнє, Ігорів.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Прочитати текст, знайти прикметники. Яку ознаку вони позначають? Списати, прикметники підкреслити відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

А. Мела легка, прозора хурделиця. М'яко поскрипував, вгинаючись під полозками, сніг. Він улігся товстим шаром на гіллях, обліпив віти і стовбури дерев. Усе довкола було іскристо-білим, сяючим, незбагненно-чистим і врочистим (Р. Іванченко).

Б. А я не знаю
нічого ніжного, окрім берези,
за те ж її й сестрицею взиваю;
але вона занадто вже смутна,
така бліда, похила та журлива, —

я часто плачу, дивлячись на неї.

От вільхи не люблю – вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає;
вона й сама боїться – все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа
задирлива, так само й глід, і терен.
А ясень, клен і явір – гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі (Леся Українка).

2. Прочитати тексти, знайти прикметники, розподілити їх на групи за значенням. Обґрунтувати свій розподіл. Що вам відомо про українську скриню як важливий елемент інтер'єру української хати та атрибут весільного обряду?

А. Скриня – традиційний для України вид меблів, у якій зберігали одяг, коштовні речі, прикраси, полотно. Вона належала жінці. Дівчині на виданні батьки купували скриню, яку вона разом із матір'ю поступово наповнювала різними речами, необхідними для майбутнього подружнього життя: вишиваними рушниками, хустками, сорочками, стрічками. Скриня була частиною дівочого посагу: чим більша й красивіша скриня, тим багатша наречена. Дівчина, залишаючи батьківський дім, вивозила свою скриню до хати чоловіка, де користувалася нею все життя. В середині скриня мала невеличкий «прискринок» для зберігання дрібних цінних речей, прикрас, стрічок. Скрині були різьблені, ковані, мальовані, в бідних – із чистого неприкрашеного дерева (Галина Лозко).

Б. Синя скриня

Дерев'яна синя скриня
В хаті – справжня господиня.
Синя скриня всіх взуває,
Синя скриня й зодягає.
В дерев'яній синій скрині
Є намисто старовинне.
Голки є. І є наперсток.
Є маленький срібний хрестик.
Рушники у синій скрині,
Мов птахи, – зелені й сині.
Плахта є, є і запаска –
Теж з бабусиної ласки.
В синій скрині дерев'яній
Скатертина є прадавня.
Скатертина ця прадавня –
Про бабусю пам'ять славна (Є. Гуцало).

3. Записати речення. Пояснити явища переходу прикметників з однієї семантичної групи в іншу.

1. Що то молоді літа золоті людям! Що задумав, все йому можна, все йому відрадісно, все втішно; а старому – як заказано! (Марко Вовчок). 2. Луги, струшуючи срібну росу, розляглися співами своїх соловейків (Панас Мирний). 3. Обличчя в неї було округле, з вічною материнською добротою (М. Руденко). 4. І співав він пісню, пісню лебедину, Про озера сині, про красу степів (О. Олесь). 5. Вона перейшла світлицю качиною, неначе старечою ходою й сіла біля матері (І. Нечуй-Левицький). 6. Звір ухопив боярина в свої страшні залізні обійми (І. Франко). 7. На заході, під безхмарим небом, стояло здорове золоте сонце (М. Коцюбинський). 8. Поки Пріська лежала та спочивала, Христя поралась коло страви... Швидка ця Христя, золоті в неї руки! (Панас Мирний). 9. Тільки випещене лице начальника було, як і завжди, сухе, дерев'яне, а в'їдливі очі неспокійно бігали (С. Васильченко). 10. Хлопець почав вечеряти. У нього з'явився раптом вовчий апетит (О. Донченко). 11. Над Унечею, тримаючи напрямом на південь, пролетіла журавлина згряя (О. Тесняк). 12. На його голові низько сиділа заяча вухата шапка (В. Кучер).

4. У поданих реченнях знайти форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників. Пояснити, як вони творяться та з якою метою вжиті.

1. Тільки найменший син був трошечки біліший, трошечки благіш від других, а усі вони такі свіжі, смілі, чорняві хлопці, аж глянути мило! (Марко Вовчок). 2. І дві пароньки найщасливіших очей ізглянулися із собою (Марко Вовчок). 3. Далі вже що день, то вона сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха (Марко Вовчок). 4. І Чайченко знов між нашу челядь уявився... Такий самий хороший, може, ще кращий (Марко Вовчок). 5. Українська пісня! Який митець не був натхненний її багатючими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів, чарівною силою, що викликає в душі людській найскладніші, найглибші асоціації, почуття і прагнення всього, що є кращого в людині (О. Довженко). 6. Сам собі дивуюся: чому не стаю знов писарем щонайвищим (П. Загребельний). 7. Все було краще. Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша (О. Довженко). 8. За будь-яких обставин робіть так, як велить перше сердечне поривання, – воно завжди найблагородніше (В. Сухомлинський).

5. У поданих реченнях знайти прикметники, в яких ступінь вияву ознаки виражається словотвірними засобами. Визначити ступінь вияву ознаки.

1. Ось і рідесенький туманець впав на річеньку, мов парубок приголубивсь до дівчиноньки і укупі з нею побігли ховатись меж крутими берегами (Г. Квітка-Основ'яненко). 2. Лики іконні якось страх як смутненько дивилися з стін – древні, стемнілі, померклі лики, – тоненькі воскові свічечки

жовтенські палали якимсь полум'ям пропасним; кілька стареньких жінок молилося на колінцях (Марко Вовчок). 3. Знаєте, що спершу ми у Хмельницях жили і була там у нас в селі удова прехороша, пишна (Марко Вовчок). 4. Не плач, не плач, янголяточко моє: сліз твоїх вона не годна! Ще занедужаєш, боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі (Марко Вовчок). 5. Між родичами молодого сиділа стара бабусечка у темній хустці, у темній юпчині, біленька на виду, невеличка зростом, з смутненьким поглядом (Марко Вовчок). 6. Гіркуватою зеленню листя, бруньок і цвіту пахне повітря (Є. Гуцало). 7. Жовтий-прежовтий метелик немов дражнився: сяде на буркун-траву й гойдається (Ю. Яновський). 8. Високо-високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси (М. Коцюбинський). 9. Іван Якович Франко залишив після себе не тільки величезну художню і публіцистичну, але й багатющу наукову спадщину («Наука і життя»). 10. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки (М. Коцюбинський).

6. Наведені прикметники розподілити за групами.

Веселі, майбутні, теплі, давні, чудові, короткошії, вчорашні, самобутні, мідні, хороші, вірні, круглолиці, останні, глухі, тямущі, безробітні, досвітні, сусідні, осінні, тугі, довічні, заможні, свіжі, ранішні, блідолиці, стійкі.

7. Поставити словосполучення в родовому, орудному та місцевому відмінках однини.

Дружнє ставлення, безкрає поле, вужча межа, останнє пристанище, літній дощ, яснолице дівча, справжній товариш, зелен город, новий ключ, Анатоліїв портфель, Маріїна сукня, свіжа каша, гаряча вдача, обідня пора, хатнє начиння, колишня робітниця, Галина хустка, ясен день, Одарчина книжка.

8. Прочитати текст. Дайте характеристику виділених форм прикметників. З'ясуйте, яку стилістичну роль виконують повні нестягнені форми прикметника.

1. Летіла зозуля, та й стала кувати. Ой то не зозуля, то – *рідная* мати (Народ. пісня). 2. Де *синії* гори, де гори Карпати, туман по долині пливе. *Струнка*, як смерека, *близька* і *далека* кохана гуцулка живе (Народ. пісня). 3. З вечора *раннього* аж до ранку вишивала дівчина вишиванку. Вишивала дівчина, вишивала – *чорну* і *червону* ниточку слала (Народ. пісня). 4. Одна гора *високая*, а друга *низька*... Одна мила *далекая*, а друга *близька* (Народ. пісня). 5. *Чорнії* брови, *карії* очі, *темні* як нічка, *ясні* як день! Ой очі, очі, очі *дівочі*, де ж ви навчилися зводить людей (К. Думитрашко). 6. Вибілило кору да *яснее* сонце, широчив листя да *буйний* вітер, височив гілля да *дрібен* дощик (Народ. пісня). 7. Стоїть гора *високая*, попід горою гай, гай... *Зелений* гай, *густесенький*, неначе справді рай!(Л. Глібов). 8. Ой *сивая* та і зозулечка.

Усі сади і облітала, а в одному та і не бувала. А в тім саду три тереми: у першому – *красне* сонце, у другому – *ясен* місяць, а в третьому – *дрібні* зірки (Народ. пісня). 9. Гей, Січ іде, *красен* мак цвіте, Кому прикре наше діло – Нам воно святе! (І. Франко). 10. *Славен* єси, Наш милий Боже, На небеси! (Колядка).

9. Провідміняти подані словосполучення. З'ясувати значення виділених прикметників, поєднавши з такими іменниками: *сміх, колектив, країна, допомога, народ, жарт, слово, погляд, робота*.

Дружний сміх, давня розмова, осіннє сонце, українські звичаї, ясносяйний погляд, безкрай степ, лагідна вдача, *дружній* прийом.

Практикум. Прикметник як периферійна частина мови

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Розподілити подані прикметники на лексико-семантичні групи (розряди за значенням).

Густий, геніальний, червоний, приміські (сади), Сергіїв, картинна (зовнішність), життєвий (досвід), осінній, пізній, золотий (годинник), заяча (лапа), блідий, сліпий, учнівський (зошит), вербовий, атомний, яблуневий (цвіт), бджолиний (рій), вороняче (крило), мармурові (сходи), дерев'яний (язик), журавлині (крила), чорне золото, гострий, золота (пшениця), каштановий, Червоне море, медовий (напій), шевченківські (мотиви), крилатий (птах), шкільний (директор), цегляний, оксамитовий (голос), туристський, орлиний (зір), картинна (галерея), дрібний, м'який знак, сільський, медова (посмішка).

2. З-поміж наведених прикметників виділити такі, що не утворюють ступенів порівняння. Пояснити, чому.

Білявий, буланий, червоногарячий, тоненький, свіжий, кам'яний, заячий, вечірній, синюватий, ручний, гарячий, сосновий, тугий, приємний, гіркий, кисло-солодкий, довгогровий, жорсткий, зеленавий, премудрий, чіткий, русий, короткий, чорноокий, темний, мертвий, щедрий, худий, живий, чистенький, фіалковий, смачний, вирішальний, бузковий, зозулястий, близький, старезний, пристаркуватий, надзвичайний, ведмежий, сіренький, поганий, батьків, уважний, металевий.

3. Розкрити дужки, утворивши присвійні прикметники. З п'ятьма з них (на вибір) скласти речення.

(Дочка) шарф, (Галя) сукня, (Володимир) голос, (Віталій) зошит, (Василь) порада, (Параска) глечик, (невістка) пиріг, (нянька) хустка, (вовк) зуби, (школяр) портфель, (Оксана) батько, (брат) портфель, (Оляна) діти, (Марія) син, (теля) шия, (лисиця) хвіст, (лікар) окуляри, (Уляна) вчителька.

4. Утворити прикметники від поданих суфіксів і префіксів. Якого значення вони надають прикметникам? У яких стилях мови вони вживаються? Скласти 3-4 речення з утвореними прикметниками.

- -еньк-, -есеньк-, - ісіньк-, - юсіньк-;
- -уват-, -юват-;
- -енн-, -езн-;
- пре-, над-;
- архі-;
- супер-, ультра-.

5. На прикладах наведених речень пояснити випадки субстантивації й ад'єктивації.

1. Не питай старого, а питай бувалого. 2. Молодого кров гріє. 3. Старому — піч, а малому — колиска. 4. Мокрий дощу не боїться. 5. Ранній пізньому не кланяється (Нар. тв.). 6. Лікар посміхнувся до хворого й пообіцяв швидке одужання. 7. У магазині продавали смажену й морожену рибу. 8. Клас Ірини Сергіївни був найбільш організованим. 9. Як тополя, стала в полі при битій дорозі (Т. Шевченко). 10. Українській народній кухні відомо чимало страв із печеним гарбузом.

6. З наведеними словами скласти речення так, щоб в одному це слово мало відносне, а в іншому — якісне значення.

Малиновий, срібний, дзвінкий.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Від поданих прикметників утворити форми вищого і найвищого ступенів порівняння. З'ясувати випадки, коли якісні прикметники не можуть мати таких форм.

Грубий, великий, міцний, волошковий, багатий, складний, босий, поганий, карий, відважний, міцний, іржавий, вірний, дрібнесенький, сліпий, білий, яскравий, бузковий, надійний.

2. Проаналізувати правильність вживання прикметників. Відредагувати речення.

1. Кімната після ремонту стала більш затишнішою. 2. Це був самий цікавий матч сезону. 3. Квіти — самий найприємніший подарунок для жінки. 4. Кузьменко сьогодні зловив найбільш величезну рибу. 5. Це був мій найбільш гарний відпочинок. 6. Це порушення було більш серйознішим, чим попереднє. 7. Вимогливіше Марії Іванівни вчительки немає. 8. Магазин пропонує офісні меблі самих вишуканих форм. 9. Ця апаратура нас влаштовує тому, що вона дешевше тої. 10. Який метод, на вашу думку,

найбільш ефективніший? 11. Марія молодше мене на два роки (Речення за навч. посіб. Г. Й. Волкотруб).

3. З'ясувати, до якого розряду за значенням належать прикметники в наведених словосполученнях.

Вовча лапа – вовча натура, орлиний дзьоб – орлиний погляд, гаряча страва – гаряча пора, залізні дроти – залізні нерви, кам'яний будинок – кам'яний характер, материнська лінія – материнська ласка, кришталевий посуд – кришталеве повітря, оксамитова сукня – оксамитовий голос, крокодиляча сумочка – крокодилячі сльози, батьківські збори – батьківський погляд.

4. Визначити способи словотворення прикметників.

Довгуватий, двомовний, синій, прездоровий, достроковий, волелюбний, яскраво-червоний, здоровенний, прибережний, добрий, заплічний, паризький, вічнозелений, доцільний, зернистий, легендарний, голубиний, щоденний, сумирний, задунайський, міжнародний, квазінауковий, нагірний, хитрющий, прадавній, жовтий, техніко-економічний.

5. Прочитати текст. До якого стилю він належить. Визначити функції прикметників у тексті. Написати мінітвір «Стелися, барвінку, аби любов з любов'ю зустрілась», розкриваючи весільну символіку квітки.

Барвінок (хрещатий барвінок, барвінець, барвін-зілля, могильник) – традиційна вічнозелена рослина українських квітників. Належить до родини барвінкових. В Україні він є й дикорослий – трапляється в букових і дубових лісах. «Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає, хоч мороз усе побив – його не займає», – це народна загадка про барвінок. З нього шили весільні вінки, ним прикрашають коровай на знак нерозривності шлюбу; його висаджують на могилах на знак вічної пам'яті.

6. Зробити морфологічний аналіз виділених прикметників.

1. Знову наснилось дитинство

Тепле, як гарна весна.

Вишня вдяглася в намисто

Мама – *щаслива* й сумна.

Там за селом проводжала

Долю мою *молоду*...

Щедро мені *щебетала*

Мамина вишня в саду (Д. Луценко).

2. Хай на ньому цвіте росяниста доріжка

І зелені луги, й *солов'їні* гаї,

І твоя незрадлива *материнська ласкава* усмішка,

І засмучені очі хороші твої (А. Малишко).

3. Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки:
Чорнявую та й *білявую*,
Третю *рудю препоганую* (Народ. пісня).

4. Ой на горі зелененькій
Брала вдова льон *дрібненький*.
Брала, брала – добирала.
Тонкий голос подавала (Народ. пісня).

5. Ніч яка, Господи, *місячна, зоряна*,
Ясно, хоч голки збирай;
Вийди, кохана, працею зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!
Сядемо укупі ми тут під калиною –
І над панами я пан!
Глянь, моя рибонько, *срібною* хвилею
Стелеться полем туман (М. Старицький).

6. Чи є в світі молодиця,	Чи я мало сходив світу,
Як та Гандзя <i>білолиця</i> ?	Чи я мало бачив цвіту,
Ой скажіте, добрі люди,	Чом калина <i>найкрасніша</i> ,
Що зі мною тепер буде?	Чому Гандзя <i>наймиліша</i> ? (Народ. пісня)

Схема морфологічного аналізу прикметника

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням.
4. Ступінь порівняння і засоби його вираження (для якісних прикметників).
5. Категорія ступеня вияву ознаки.
6. Форма за флексією: повна (стягнена чи нестягнена) чи коротка.
7. Рід, число, відмінок (засоби вираження).
8. Синтаксична функція в реченні.

Завдання для самоконтролю

I. Визначити розряд прикметників за значенням.

Спритний звір, хоробрий юнак, овечий хвіст, зимовий одяг, хмарне небо, дерев'яний язик, Андріїв брат, дівочий хоровод, заяча душа, приємний вигляд.

II. Від поданих прикметників, якщо це можливо, утворіть форми вищого і найвищого ступеня, поясніть випадки, коли якісні прикметники не можуть мати таких форм.

Багатий, босий, гарний, дорогий, іржавий, тугий, маленький, дешевий, ретельний, здоровий.

III. Подані прикметники поділіть на тверду і м'яку групи, провідмініайте перші два словосполучення.

Безкрайї степ, дружня порада, дрібний дощ, зимовий вечір, придорожній стовп, прямокутний трикутник, торішня розмова.

IV. Виписати з речень прикметники і проаналізувати як частину мови.

1. На хутір приїхав жінчин брат Верига з дочкою (П. Панч). 2. І прозорість стигне у небеснім плесі, тонша і ясніша, ніж гостринь меча (Т. Осьмачка). 3. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде (Нар. тв.).

Тема 7. Числівник як частина мови

Теоретичні питання

1. Проблема частиномовної природи числівника. Числівник як частиномовна морфологічна периферія. Розмежування числівників та інших слів із кількісним значенням. Кількісні або лічильні іменники. Поняття про порядкові слова.
2. Морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника. Історія формування числівника.
3. Семантичні розряди числівників. Власне кількісні числівники. Збірні числівники. Дробові числівники. Числівники пів, півтора, півтори, півтораєста. Неозначено-кількісні числівники.
4. Структурні типи числівників.
5. Словозміна числівників. Характер сполучуваності числівників з іменниками. Наголошування числівників при словозміні.

Ключові поняття: числівник, кількісні іменники, порядкові слова, розряди числівників за значенням (кількісні, неозначено-кількісні, дробові, збірні), структурні типи числівників (прості, складні, складені), парадигми відмінювання числівників.

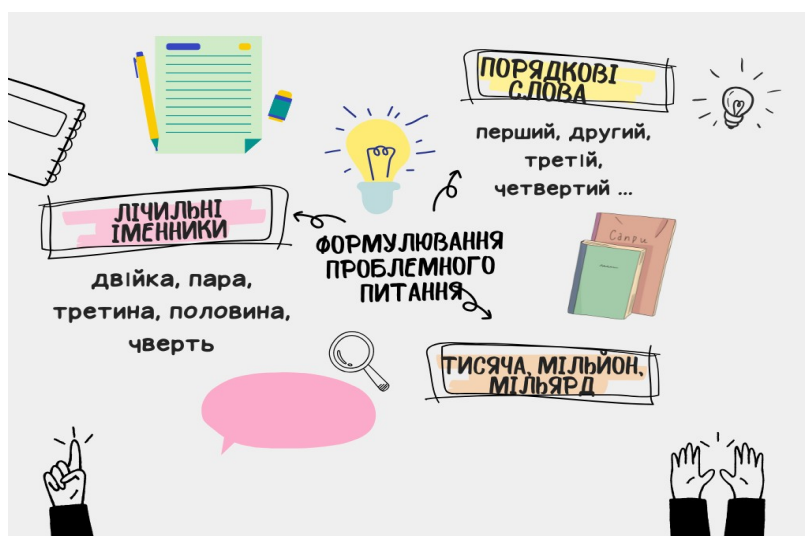
Семінар-дослідження. Числівник як частина мови.

Теоретичні питання

1. Широке й вузьке розуміння числівника як частини мови.
2. Кількісні, або лічильні іменники.
3. Порядкові слова.
4. Частиномовний статус слів *тисяча, мільйон, мільярд, ніль*.

Рекомендована література

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. К., 1980.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. К.: Пульсари, 2004.
3. Горпинич В.О. Морфологія української мови. К.: Академія, 2004.

Практичні завдання для самостійної роботи

1. З'ясувати, до якої частини мови належать подані слова, за якими граматичними ознаками ви здійснили розподіл. Зверніть увагу на складні випадки.

Десять, третина, сімка, мільйон, чимало загроз, багато знати, обоє, обидва, нуль, третій, двійка, одна друга, половина, дюжина, півтора, багато ліків, дев'ятка, п'ятий, пара, мільярд, сотня, чимало моментів, двоєчко, двійко, чверть, десяток, тисяча, дванадцять, багато творів, одна третя, кільканадцять штук, півтора, кілька, багато, мало, шестикутний, п'ятдесятирічний, чотирикутник, 50-ліття.

2. Утворити словосполучення числівника з іменником. З'ясувати, яким числівникам властива категорія роду.

Один (зошит, сукня, озеро), три (яблуко, дівчина, ясен), два (рука, рік, сестра, яблуко), кілька (особа, слово, зошит), обидва (вчитель, дівчина),

п'ятий (стілець, книга, лист, село), півтора (доба, кілограм, відро), шість (стіл, лялька, вікно).

3. Утворити за поданим зразком власне кількісні, збірні, дробові числівники та порядкові числівники (або прикметники).

Зразок: 2 – два – двоє – одна друга – другий ряд.

3, 5, 8, 10, 12, 14, 20, 30.

4. Визначити розряди числівників за значенням.

П'ятнадцять, двадцять, троє, сорок, кільканадцять, вісім, п'ятеро, дві третіх, багато листя, сьомий, сто двадцять сьомий, четвірко, кількадесят, двісті, три четвертих, двійко, півтора, чимало зерна, сто, двісті вісімдесят чотири, двадцять другий, одна і дві третіх, дванадцятро, двісті п'ятдесят сім, кількасот, обоє, півторасти.

5. Охарактеризувати наведені числівники за будовою.

Сорок, дев'яносто, одна п'ята, півтора, декілька, п'ять, одинадцять, троє, сто п'ять, обидва, кількасот, шість, тисяча дев'ятсот сімдесят два, півторасти, вісім, третій, двісті, дев'ятнадцять, десятеро, двадцятро, стонадцять, п'ятсот шість, десять, четверо, обоє, небагато, шістнадцять, п'ятдесят, дев'ятнадцятий, одна п'ята, вісімсот, дві тисячі сімсот п'ятдесят дев'ять, тринадцять.

6. Що вам відомо про народну символіку чисел? Підготуйте короткі повідомлення про символіку таких чисел: *один, два, три, чотири, сім, вісім, дев'ять, дванадцять, тринадцять, сорок*.

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Виписати слова з кількісним значенням, розподіліть їх за частинами мови.

А. Росте осика швидко. За два роки витягується вона майже до чотирьох метрів, через три роки – вже втричі перевершує зріст людини, а двадцятиріччя святкує, майже маючи висоту чотириповерхового будинку. Щоправда, в п'ятдесят років осика здебільшого перестає пориватися вгору, але ж за час активного росту вона встигає нагромадити стільки деревини, скільки дубові вдається лише за ціле століття (Б. Сімкін).

Б. 1. На якусь мить він знову побачив небо. Воно розділилось на дві половини: одна була червона, друга – в зорях (Г. Тютюнник). 2. Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить (Народ. тв.). 3. Здавна люди налічували у дощовій веселці сім кольорів: червоний, жовтогарячий, жовтий, зелений, голубий, синій та фіолетовий. Можливо, у цій сімці наші предки вбачали щось таємничо-магічне (В. Карлаш). 4. Трійка символізувала Святу трійцю, у християнстві – Бога Отця, Сина і Святого Духа, в більш давні часи – три стихії – землю, воду і вогонь (сонце). Цифра дванадцять є також досить

популярною – це так звана дюжина. Дюжина – число парне, яке до того ж ділиться на два, три, чотири і шість, через те і зручне у лічбі (С. Творун). 5. Багато снігу – багато хліба (Народ. тв.). 6. За одного вченого дають десять невчених (Народ. тв.). 7. Сім раз одмір, а раз одріж (Народ. тв.). 8. Де двоє їдять, там і третій наїється (Народ. тв.). 9. Удвох, кажуть люди, легше плакати неначе (Народ. тв.). 10. Два брати рідні, і обидва Івановичі, але один – так, а другий – дурак (Народ. тв.).

2. Яку синтаксичну функцію виконують числівники у реченнях.

1. Семеро соколят на одній гілці сидять (Народ. тв.). 2. Двоє рідних дітей межа переділила (Народ. тв.). 3. Хуртовина три доби лютувала на полонинах (В. Таращук). 4. Два козаки одчинили в велику світлицю двері і поставали по обидва боки дверей (І. Нечуй-Левицький). 5. Колодязь був за двадцять кроків від хати. 6. В усіх державах з двома або кількома державними мовами ставиться вимога, щоб усі високі посадові особи і державні службовці вільно володіли державними мовами (О. Ткаченко). 7. Ану вставай, чоловіче, третій півень кукуріче (Народ. тв.). 8. Пісня і праця – великі дві сили. 9. Двадцятьою і останньою була Анничка (М. Коцюбинський). 10. З кущів підліска линуть перші трелі солов'я (А. Шиян).

3. Прочитати й відгадати загадки. Виписати числівники, охарактеризувати їх за семантичними групами та за будовою.

1. Реве віл на сто гір, на сто кроків, на сто потоків. 2. Стоїть пані, чепуриться, бо вдягла сорочок триста. 3. Під одним ковпаком сімсот козаків. 4. Сидить Марушка в семи козушках, хто її роздягає, той сльози проливає. 5. Хто вранці на чотирьох ногах, удень на двох, а ввечері на трьох? 6. Було собі два брати і обидва Кіндрати, через доріжку живуть і один одного не бачать. 7. У двох матерів по п'ятеро синів. 8. Іде років двісті, стоїть на місці, лічить людський вік, а не чоловік. 9. Хата – не хата, вікон багато, є куди влізти, та нікуди вилізти. 10. Сімсот воріт, та один вхід. 11. Шістдесят синів підперезано, а мати ні. 12. Двадцять п'ять на одній лаві сидять. 13. Виходило дванадцять молодців, випускало п'ятдесят два соколи та триста шістдесят п'ять лебедів. 14. Двоє купається, а третій дивується.

Відгадки: Грім, борона, капуста, годинник, мак, ятір, цибуля, невід, копа снопів, людина, очі, руки і пальці; місяці, тижні і дні року; відра і коромисло.

4. Розподілити слова за частинами мови, з'ясувавши, за якими лексико-граматичними ознаками ви визначили їх приналежність до певної частини мови.

Три, третина, п'ятий, десятеро, один, трійка, одна п'ята, шостий, обидва, чверть, півтори, пара, десять, десятник, третина, шістсот, удвох, пів

яблука, третій, п'ятак, дев'ятиденний, п'ятеро, п'ятиповерховий, двічі, багато читати, півострів, десяток, дюжина, по-перше, три п'ятих, півтора, сотня, дев'ять десятих, сто, раз, утричі, двадцять п'ять, по двоє, кількадесят.

5. Визначити третє зайве, використовуючи явища морфології.

Вісім, десять, сорок шість; п'ятеро, одинадцятро, дванадцять; сім, один, одна; чотири, сьомий, двадцятий; одна друга, дев'ять, сорок; кільканадцять, п'ятнадцять, багато; четвірко, двійко, шість; кілька, декілька, сто; три, трійка, двійка; обоє, півтори, дві третіх.

Практикум. Словозміна числівників

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Записати словосполучення, розкривши дужки. Звернути увагу на зв'язок числівників з іменниками.

12 (відсоток), 5 (процент), 20 (тисяча) десятин, 1000 (гривня), 2 (зуб), 23 (рік), 437 (студент), немає 200 (гривня), бачу 3 (дівчина), зустріч 4 (болгарин), 43 (лоша), 3 (двері), купив 2 (чобіт), на скелі 3 (орля), 1/8 (фінал), 43 (хвилина), 68 (спроба), 2 (дівча), 174 (бал), 40 (гравець), 50 (відро), 1/2 (кілограм), 3 (викладач), 44 (рушник), 400 (зошит), 11 (голка), у 57 (відсоток).

2. Провідміняти числівники 364, 145, 4500, 4/10, тисяча дев'ятсот другий.

3. Записати цифри словами й формулювання завдань з математики українською мовою.

24 + 35

A	58	B	59
C	57	D	56

125
10 | **5**
25
25
0

32
x 95
160
288

32
x 95
160
288
3040

43 + 15

1000 - 900 + 50

65 - 30 =

32 **33** **35**

80 > 18 **18 - 1 > 8**
50 < 100 **100 - 0 = 100**
10 + 5 < 100 **30 > 3**

Усно. Прослухайте пояснення.

Розв'яжіть задачу з коментуванням.
Два однакові автомобілі зробили 15 рейсів. Перший автомобіль перевіз 64 т вантажу, а другий — 56 т. Скільки рейсів зробив кожний автомобіль окремо?

1) $64 + 56 = 120$ (т) — 2 авто разом;
2) $120 : 15 = 8$ (т) — за 1 рейс;
3) $64 : 8 = 8$ (р.) — 1 автомобіль;
4) $56 : 8 = 7$ (р.) — 2 автомобіль.

4. Відредагувати подані речення. Прокоментувати помилки у вживанні числівників.

1) До кінця навчального року лишилися пара тижнів. 2) Два брата вчилися в одному класі. 3) Біля будинку росло чотири дуба. 4) Семеро днів тривала подорож. 5) Повз нас пронеслося троє спортсменок. 6) Двоє сестер схожі, як дві краплі води. 7) Зустрінемося в дві години у вівторок. 8) Двадцять п'ятеро співаків брали участь у першому турі конкурсу. 9) Двомстам студентів інституту виплачується підвищена стипендія. 10) Пройшли півтора кілометри. 11) Леонардо да Вінчі народився у тисячу чотириста п'ятдесят другому році. 12) Криниця розташована в півторах метрів від хати. 13) Четверо таксі стояло на зупинці. 14) Двоє приятельок гаряче обговорювали останню серію телефільму. 15) За сприятливих умов і високої агротехніки слива дає врожаї від сто до сто п'ятидесяти центнери з гектара.

5. Поставити іменники в потрібному відмінку. З'ясувати особливості зв'язку числівників з іменниками.

Два (стіл, дерево, син, друг), три (учень, студент, кілометр, день), чотири (завдання, гектар, зошит, центнер), п'ять (метр, громадянин, лікар, підручник), одна друга (кілограм, частина, площа, тонна), два з половиною (кілограм, метр, мішок, бал), три з чвертю (склянка, літр, центнер, відро).

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Списати, замінюючи цифри словами.

А. На Русі існувала система літочислення від «Сотворення світу», а час від «Різдва Христового» запроваджено в Україні, як і в Російській імперії, після Указу Петра I – лише в 1699 р. Це за українським літочисленням був 7208 р. Отже, різниця між цими календарями становить 5508 років. Складність розрахунків історичних дат для України полягає ще й у тому, що з 988 р. Новий рік починався у березні, а з 1492 р. – з 1 вересня. Ці 2 системи існували паралельно (...).

Прийнявши християнство, Україна взяла календар із Візантії. Він був прийнятий Юлієм Цезарем у 46 р. до н.ч., тому зветься Юліанським. У ньому рік складається з 365 днів і 6 годин. Це перевершує астрономічний рік на 11 хвилин і 14 секунд. Ця розбіжність щороку збільшується. У 1582 р. Григорій XIII реформував цей календар і новий стиль отримав назву Григоріанського (Г. Лозко).

Б. Щоб правильно вирахувати день весняного рівнодення, слід знати, що за кожні 400 років точка весни зміщується на 1,6954 доби, тому ця дата коливається від 18 до 21 березня. Точки весняного й осіннього рівнодення та літнього і зимового сонцестояння можуть бути різними в різних регіонах (Г. Лозко).

В. 1) Біля міста Хуст на Закарпатті нарциси утворили диво природи – Долину нарцисів, де вони ростуть на площі 80 гектарів. 2) Існує повір'я, що бузок приносить щастя: для цього в простому, з квіточками на 4 пелюстки, бузку треба знайти квітку з 5 пелюстками та з'їсти її або вкинути собі за пазуху. 3) Мальви – висока багаторічна рослина родини мальвових заввишки до 2-3 метрів із великими яскравими квітками, що довго і рясно цвіте. Вона здавна була неодмінною окрасою українського квітника, а тому стала поетичним символом рідної батьківської хати, України. 4) Айстри – трав'янисті рослини родини айстрових. Загалом виведено понад 600 сортів айстр. Вони стали символом осені. 5) Існує понад 150 видів хризантем, а садових сортів більше як 10000. У Європі хризантеми – одні з найулюбленіших квітів, проте вважаються символом смутку, можливо, тому що цвітуть в сумовиту осінню пору (Зірка Мензатюк).

2. Провідміняти числівники і пояснити відмінкові закінчення.

Сімдесят п'ять років, двісті п'ятдесят, сто шістдесят вісім, тисяча дев'яност сімдесят шостий, півтора метри, три століття, одна друга площі, троє дівчат.

3. Пояснити відтінки значення числівника *один* у поданих прислів'ях. Пригадати прислів'я, у складі яких наявні числівники.

1) Погода: один день блисне, а сім днів кисне. 2) Вовк лисиці не рідня, та повадка одна. 3) Один учитель краще, як дві книжки. 4) Одна ластівка не робить весни. 5) Два брехуни одної правди не скажуть. 6) Мати одною рукою б'є, а другою гладить. 7) Від одного удару дерево не падає. 8) Одним колесом не поїдеш.

4. Поєднати, де це можливо, збірні числівники з поданими словами. Вказати на особливості зв'язку цих числівників з іменниками.

Двоє (сестра), троє (підручник), четверо (сани), п'ятеро (учениця), обидва (брат), обидва (око), двадцятьоро (воїн), семеро (приятель), четверо (дочка), десятеро (лоша), двоє (чоботи), троє (суддя).

5. Зробити морфологічний аналіз виділених числівників.

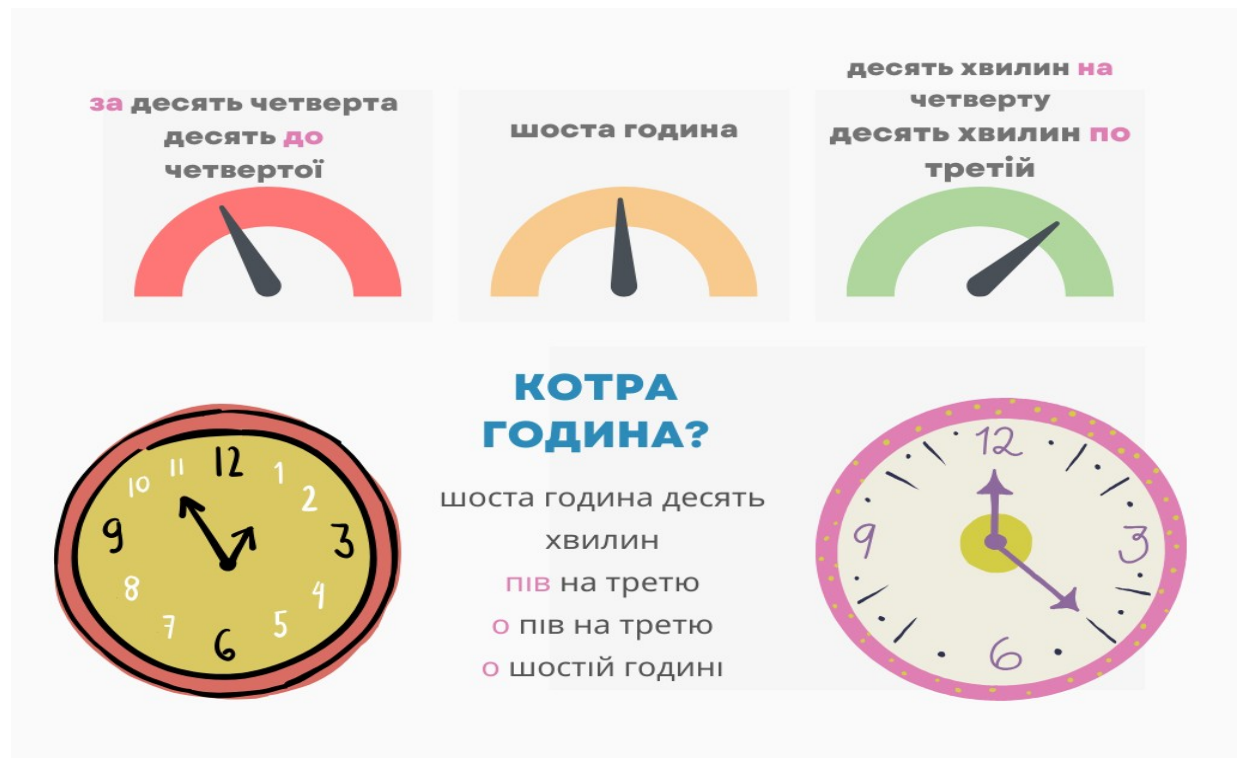
А. 1) Надувся, як *півтора* нещастя. 2) *Семеро* одного не ждуть. 3) *Дві* невістки в хаті – *два* коти в мішку. 4) День гуляє, *три* слабий, а на *п'ятий* – вихідний. 5) Балакала-говорила *сім* мішків гречаного Гаврила. 6) Як молодим бував, то *сорок* вареників з'їдав, а тепер хамелю-хамелю і насилу *п'ятдесят* умелю (Нар. твор.).

Б. 1) Людей зібралось *чималенько* (М. Сиротюк). 2) За сприятливих умов осокир може досягати висоти *45 метрів* і товщини – *4 метри*. 3) Але ж ота дорога з Риму якихось *кілька* сотень верст (Л. Костенко). 4) До *двохсот*

років доживає індійська смоківниця, яку ще називають інжиром або фіговим деревом. 5) Баобаби досягають понад *п'ять тисяч* років.

Схема морфологічного аналізу числівника

1. Аналізована словоформа.
 2. Початкова форма.
 3. Розряд і група за значенням.
 4. Будова числівника.
 5. Рід (якщо має) і засоби його вираження.
 6. Число (якщо має) і засоби його вираження.
 7. Відмінок і засоби його вираження.
 8. Синтаксична функція в реченні.
6. Підготувати лінгвістичний коментар «Позначення часу».

Тема 8. Займенник у системі частин мови

Теоретичні питання

1. Статус займенника як частини мови. Займенникові слова в системі частин мови. Явище прономіналізації. Історія формування займенника.
2. Морфологічні категорії і синтаксичні функції займенників.
3. Розряди займенників за значенням.
4. Класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови.
5. Відмінювання займенників.

Ключові поняття: займенник, прономіналізація, розряди займенників за значенням (особові займенники, зворотний займенник, присвійні займенники, вказівні займенники, означальні займенники, неозначені займенники, питально-відносні займенники, заперечні займенники); класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови: іменникові займенники, прикметникові займенники, числівникові займенники, прислівникові займенники; парадигми відмінювання займенників.

Охарактеризуйте розряди займенників за значенням.

Практичні завдання для самостійної роботи

1. Розподілити подані займенники за розрядами, пояснивши їх значення.

Я, твій, свій, той, оцей, чий, всякий, котрий, жоден, ніхто, дехто, абиякий, хтозна-що, він, себе, ваш, цей, кожний, скільки, інший, ніщо, хто-

небудь, ти, мій, їхній, такий, оця, весь, абичий, ми, наш, стільки, вони, хто, сам, хтось, та, вона, жодний, ніякий.

2. Підкреслити займенники, визначити розряд за значенням, морфологічні ознаки й синтаксичну роль.

1. Батьківщино сонцекрила, я в тобі і ти – в мені (В. Сосюра). 2. Вклонися низенько народу до ніг! Без нього й хвилини ти б жити не зміг (М. Познанська). 3. Я руку подаю через моря і гори усім, хто камінь б'є, хто землю ревню оре ..., усім, чиїм трудом овіяна земля (М. Рильський). 4. Не було в цьому нічого іншого, крім чуйної дбайливості ... (С.Тудор). 5. Хтозна-яким чином йому завжди було відомо все, що робиться в кожній хаті (О. Донченко). 6. Дружбою душа розквітла в кожного із нас (П. Тичина). 7. Але, може, ви б знайшли для мене хоч яку-небудь роботу (І.Франко). 8. Запрягайте що-небудь, як ваша ласка (Л. Українка). 9. Розвідка пішла в село і не повернулася, хтозна-що там робилося в селі, нічого не можна було знати (Л. Первомайський). 10. Всі троє притихли, мовби заворожені чарами цього ясного весняного вечора (П. Тичина). 11. Скільки зір у високому небі. Стільки співів у серці моїм (В. Сосюра). 12. Я тягнуся догори і сам собі не вірю: знову над нашою хатою пролітають лебеді! (М. Стельмах).

3. Поставити займенники у початковій формі, визначити розряд за значенням та за співвідношенням з іншими частинами мови.

У декого, ні на кому, без будь-яких, чиїмсь, на чийм, чому, ні з яким, казна у чому, з чим-небудь, скільком, на нього, зі мною, свого, з усіма, на самому, у якогось, абикому.

4. Записати займенники *будь-хто, будь-що, дехто, хто-небудь, чийсь, нічия, усі, чиєсь, увесь* у родовому, орудному і місцевому відмінках однини.

5. Переписати речення. Займенники, поділені вертикальною рисою, написати разом, через дефіс чи окремо.

1. Цей дріб приносить телеграма хто/ зна/ з / якої далини (М. Рильський). 2. Щоб жити, ні/ в/ кого права не питаюсь (П.Тичина). 3. Ні/ від/ чого не відступився Решетняк, ні/ чого не зрікся, не нарікав, як де/ котрі (О. Гончар). 4. Ні/ чим втішатись та й нарікати ні/ на/ що (Марко Вовчок). 5. Сіячі повинні будь/ що вийти на роботу (Я. Галан). 6. І золото, і слова є, та нема Оксани, ні/ з / ким долю поділити, ні/ з / ким заспівати (Т. Шевченко). 7. Кожний з хлопців приносив з собою до школи що/ небудь нове (С.Васильченко). 8. Ляля органічно не терпіла будь/ якого бруду (О. Гончар). 9. Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві аби/ що він (Л. Глібов).

6. Провідміняти словосполучення, до складу яких входять займенники.

Чийсь плащ, свій лікар, скільки імен, ніхто з присутніх.

7. Визначити й проаналізувати перехід інших частин мови в займенники.

1. Вибирай жінку на цілий вік (Нар. тв.). 2. Було колись в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував (Л. Українка). 3. Одні орали, другі натягали дріт на межі городу, треті впорядковували сад (О. Бойченко). 4. Окремі кумедні місця, розкидані по моїх картинах, завжди режисерував з великою насолодою (О. Довженко). 5. А вона довгий час мала на думці лише власну персону (Ю. Мушкетик). 6. Молоді дерева стримано шуміли, і в цьому шумі Семенові вчулася певна мелодія (В. Собко). 7. І різний приправляли вар (І. Котляревський). 8. Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (Л. Українка).

Практичні завдання для аудиторної роботи

1. Списати, замінюючи виділені іменники, прикметники відповідними займенниками. Пояснити, чому така заміна можлива або й необхідна.

Велике місто прокидалося. Вулицями *міста* поважно рухалися поливальні машини, даруючи *вулицям* благодатний дощ. Ранкове сонце забарвлювало штучні дощі в кольори райдуги. *Сонце* піднімалося все вище й вище, заливаючи місто золотистими потоками світла. *Золотисті* потоки котилися напівпорожніми вулицями, осявали дерева, перекочувалися через дахи будинків. Скоро *ціле* місто затопила сонячна повінь. Здавалося, *сонячної* повені в місті ще не бачила жодна людина (За матеріалами підручника В. М. Русанівського).

2. Прочитати прислів'я, пояснити їх значення. Знайти займенники, визначити їх розряд за значенням.

1. Мудрий ніхто не вродився, а навчився. 2. Чого навчився, того за плечима не носить. 3. Яка головонька, така й розмовонька. 4. У нього стільки правди, як у решеті води. 5. Шануй сам себе, шануватимуть і люди тебе. 6. Хто людям добра бажає, той і собі має. 7. Всякому овочу свій час. 8. Головонька наша бідна, що в нас матінка не рідна. 9. Син мій, а розум у нього свій. 10. У скупого все по обіді. 11. На тобі небоже, що мені негоже. 12. Забули вони, як телятами були. 13. Кожна жаба своє болото хвалить. 14. Ой піч, моя піч! Коли б я на тобі, а ти на коні – славний би козак був з мене.

3. Записати речення, поставивши займенники у потрібній відмінковій формі. Зробити морфологічний розбір виділених займенників.

1. Десь, колись в (*якась*) країні проживав поет нещасний (Леся Українка). 2. Коваль Герде не боїться (*нічий*) гніву (І. Франко). 3. Ой щебече соловейко у (*я*) на груші, кожен так (*себе*) співає, як йому на душі (Коломийка). 4. До (*ми*), до (*ми*), парубочки, бо в (*ми*) вечорниці, а в (*наш*) газдинечки тисові полиці (Коломийка). 5. Розвивайся, не згинайся,

зелененький дубе, Бо із (ти) колисочка дитиноньці буде (Коломийка). 6. Чорна корова (всі) людей поборола, а біла кобила (всі) побудила (Загадка). 7. Стоїть верба серед села, розпустила гілля у (кожний) подвір'я (Загадка). 8. В (хто) кам'яна сорочка? (Загадка). 9. Нема (хто) розказати, (що) плачуть очі, Нема (хто) розпитати, (що) серце хоче (Т. Шевченко). 10. Ой літа орел, літа сизий, А за (він) орлята; Гуля Максим, гуля батько, А за (він) хлоп'ята (Т. Шевченко). 11. Вони плакали, гірко ридали, (свій) долю викликали (П. Ніщинський). 12. Душа збентежена в спокої в (цей) ніч забудеться на мить (Нар. пісня).

4. Поставити займенники в родовому та орудному відмінках однини без прийменників та з прийменниками *до* або *з*. Пояснити, в яких випадках з'являється приставний *н*.

Він (вона, воно, вони), цей, що-небудь, хтось, хто, казна-що, який-небудь, свій, той, деякий, абихто, дещо, котрийсь, їхній, такий, кожний, скільки, ніякий, хтозна-хто.

5. Вставити у наведених прислів'ях і приказках замість крапок відповідну форму займенника *себе*.

1. Гречана каша сама ... хвалить. 2. Сама б ... за це їсти не дала. 3. Шукай ... добра, а другому не бажай зла. 4. Чому навчився, того з ... не носить. 5. Говори з другим поменше, а з ... побільше. 6. Хто мови своєї цурається, хай сам ... стидається. 7. Брехун ... ворог і людям зло робить. 8. Брехливий сам ... обкрадає.

6. Записати речення. На місці крапок поставити потрібний присвійний або особовий займенник *їх*, *їхній*, *його*, *її*.

1. Друга хатинка була трошки більша, і з вікон ... було видно білу церкву серед зелені високих дерев (М. Коцюбинський). 2. Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає, хоч мороз усе побив – ... не займає (Загадки). 3. Брудні та важкі хмари вистилали високе небо, холодний вітер переганяв ... з одного боку на другий, і від ... подиху коли-не-коли розривалася ота брудна запаля (П. Мирний). 4. Сонце! Сонце! ... перші промені вдарили по очерету, по лузі (О. Вишня). 5. Се вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу – і хто знає, що чекає ... на новому місці (М. Коцюбинський). 6. Він не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилинку перед цим стояла ... ялинка (М. Коцюбинський). 7. Росли дикі груші не тільки на городах, але й у лісах, на полях, біля старих печищ. ... високі, з густим плетивом гілляк крони примітні здалеку. Особливо привабливі вони весною. Як тільки підсихав ґрунт, дички рясно спалахували першоцвітом, наче ... хтось молоком пообливав (В. Скуратівський). 8. Добрі коні йдуть машистою рисою, нам видно, як витанцьовують ... гриви й нашорошені вуха (О. Сизоненко).

9. Мене все життя ваблять і хвилюють зорі – ... довершена і завжди нова краса, і таємнича мінливість, і дивовижні розповіді про них (М. Стельмах).

7. Прочитати речення і пояснити, чим відрізняються питальні займенники від відносних.

1. По якій дорозі пів року їздять на коні, а пів року – без коня? (Загадка). 2. Що за Мартин дереться на тин? (Загадка). 3. Біла рілля, чорне насіння. Хто його вміє, той і розуміє, хто його знає, той і позбирає (Загадка). 4. Не питай, чого в мене заплакані очі, Чого часто тікаю я в гай І блукаю я там до півночі, Не питай, не питай, не питай (Нар. пісня). 5. Ой ти, вишньо солодкувата, чого ти довго в полі стоїш? – Я в полі стою і літечко жду (Нар. пісня). 6. Скільки вони не йшли, трясовина не кінчалася (Г. Тютюнник). 7. Вставай, хто живий, в кого думка повстала (Лєся Українка). 8. Каленик смачно зітхнув. – А котра тепер година? (О. Гончар). 9. Найменша мінливість водяного обширу чарує уяву тих, що відчують поезію моря (пер. П. Соколовського). 11. Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину (М. Коцюбинський). 12. Часом пропливали пінгвіни, що так важко ї незграбно пересуваються по землі (пер. П. Соколовського). 13. Хто ж піде у розвідку? (пер. П. Соколовського). 14. Що таке? Хто кричить? - спитав Дік Сенд, який першим схопився на ноги (пер. П. Соколовського).

8. Записати речення, пояснивши правопис займенників. Виконати морфологічний розбір виділених займенників.

1. *Ні/хто* такий не файненький, та як мій миленький. Ой як іде через село, як сосна, тоненький (Коломийка). 2. А *хто/сь* має сиві воли, *хто/сь* має корови, А я маю білявочку, вона – чорні брови (Коломийка). 3. Найвище щастя і радість для будь/якої людини – спілкування з іншими людьми (В. Сухомлинський). 4. Сумна повернулася додому Маланка й *ні/кому* не похвалилася, що бачила й чула (М. Коцюбинський). 5. *Де/хто* віз жовте листя, гілочки глоду, калину (Є. Гуцало). 6. В коморі вона брала яку/не/будь роботу – чи шити, чи вишивати, чи квасоллю перебирати (Є. Гуцало). 7. *Цей* дріт приносить телеграми *хто/зна/з/якої* далини (М. Рильський). 8. Душа живе вже безліч часу, й так само житиме *бо/зна/скільки* (Є. Гуцало). 9. Буває мить *якого/сь* потрясіння: побачеш світ, як вперше у житті (Л. Костенко). 10. Зробити *що/сь*, лишити по *собі*, а ми, *ні/чого*, – пройдемо, як тіні, щоб тільки неба очі голубі цю землю завжди бачили в цвітінні (Л. Костенко). 11. Стояли ми одна супроти одної. *Ні/з/чим* не крились, не хотіли йти. *Вона* боялась осені холодної, а я боялась шуму й суєти (Л. Костенко). 12. Раїса навіть *де/в/чому* впливала на духовного отця (М. Коцюбинський). 13. Правда, все се було гарне і сильне, та *де/які* місця не вдовольняли Раїсу (М. Коцюбинський). 14. В цьому вона позмагається з будь/яким хлопчаком (М. Олійник).

9. Знайти «третє зайве», використовуючи явища морфології.

Ти, ми, наш; цей, такий, свій; хто, що, хтось; себе, свій, ваш; мій, твій, моя; деякий, дещо, чий; ніхто, ніщо, інший; кого, чого, мого; жодний, інший, такий; весь, самий, їхній; котрий, нічий, нікотрий; казна-якого, казна-чий, казна-хто; стільки, скільки, кожний.

10. Зробити морфологічний аналіз виділених займенників.

1. До колоса, до цар-колоса Данило мав незмінний трепет душі, чекав із ним зустрічі ще тоді, коли він лише вгадувався в зеленому весняному сповитку, любувався, як на його по-дівочому ніжних віях тихо бриніли цвіт і роса, радів, коли він набирався сили й у тиховійній задумі схиляв голову (М. Стельмах). 2. Напевне, *все* життя він буде мати і радість хлібів, і житній смуток, *що* перейшов до нього, може, від прашурів-полян (М. Стельмах). 3. Тут, на старих печищах, було їх тоді рясно-рясно. Мама зупинилася біля куща над криницею і мовила до мене: «Бачиш печище? То *наша* хата тут стояла» (В. Скуратівський). 4. Хато, рідна *моя*! Мені жаль розлучатись з *тобою*. В тобі так гарно пахло давниною, рутою-м'ятою, любистком, і добра щедра піч твоя пахла стравами, печеним хлібом, печеними і сушеними яблуками і сухим насінням, зіллям, корінням (О. Довженко). 5. *Інші* перекази свідчать, що ординці мали коріння аїру за талісман і ним освячували *всяку* воду (Л. Павленко).

Схема морфологічного аналізу займенника

1. Аналізована словоформа.
2. Початкова форма.
3. Група за співвіднесеністю з іншими частинами мови.
4. Розряд за значенням.
5. Відмінок і засоби його вираження.
6. Число і засоби його вираження.
7. Рід і засоби його вираження.
8. Особа і засоби її вираження.
9. Синтаксична функція в реченні.

Завдання для самоконтролю

Тема: Аналіз числівника і займенника як частин мови

І. Прочитайте текст, випишіть числівники й займенники та визначте їх розряд за значенням.

Стоять вони вдвох коло отари в степу – один той, що все життя тільки ходить по землі, другий, що півжиття проводить у небі, один з гирлигою, жезлом пастуха, що засвідчує приналежність до найдавнішого фаху людського, а другий з емблемою у вигляді крил на кашкеті, хоча найпрудкіші крила вже не можуть зрівнятися з тими швидкостями, на яких він живе.

Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю (О. Гончар). Всі троє притихли, мовби заворожені чарами цього ясного весняного вечора (П. Тичина).

II. Провідмініайте числівники й займенники.

Триста шістдесят чотири, шість сьомих метра, тисяча дев'ятсот другий.
Вона, що, скільки.

III. Виписати з речень числівники та проаналізувати як частину мови.

1. А голосила років півтора. А чоловік же не вернувся з війська (Л. Костенко). 2. Троє старшин – у рубцях, у кривавому клоччі – прямо із бою – говорили про бій на Дніпрі (Л. Костенко). 3. Одна статура в матері і доньки, обидві круглі, наче карахоньки (Л. Костенко).

Виписати з речення займенники та проаналізувати як частину мови.

Дерева розгубили по землі свої опалі багряні долоні, які у відчаї хапаються бодай за місячне проміння, і в кожному вогкому листочку тремтить воно захололою калюшкою (Є. Гуцало).

Завдання для самостійної роботи студентів (форма звітності – обговорення на практичних заняттях)

Теми для поглибленого вивчення й самостійного опрацювання

Тема 1. Морфеміка й класифікація морфем української мови.

Класифікація морфем. Корінь і афікси. Класифікація афіксів. Суфікс. Префікс. Афіксоїди. Інтерфікс. Постфікс. Конфікс. Флексія. Основа слова та її характеристика. Варіанти морфем і морфемний розбір слова.

Співвідношення морфем: полісемія, омонімія, синонімія, антонімія морфем. Явище морфемної полісемії. Морфемна омонімія. Синонімія морфем. Антонімічні відношення між морфемами. Морфемний словник.

Історичні зміни в морфемній структурі слова. Загальні зміни в морфеміці. Запозичення морфем.

Тема 2. Словотвір української мови.

Словотвір як розділ мовознавства. Словотвірне значення. Словотвірний тип. Словотвірна модель. Словотвірний ланцюжок. Словотвірна парадигма. Словотвірне гніздо. Словотвірний словник.

Морфонологія як наука. Основні поняття морфонології. Морфонологічні явища. Функції морфонологічних явищ. Морфонема як морфонологічна одиниця. Поняття основи у морфонології. Типи морфонологічних явищ. Елізія (усічення). Нарощення. Морфемна фузія. Морфонологічне чергування. Наголос як морфонологічне явище. Сполучуваність морфем.

Словотвірний аналіз слова. Словотворення різних частин мови. Словотворення іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників.

Тема 3. Поняття про граматику. Основні питання морфології.

Предмет морфології. Морфологічні одиниці. Частини мови як основні морфологічні одиниці. Принципи класифікації частин мови. Проблема поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві.

Тема 4. Іменник як центральна частина мови.

Морфологічні ознаки іменника. Категорія істот і неістот. Категорія роду. Засоби вираження категорії роду. Співвідношення семантико-граматичного і формально-граматичного змісту в категорії роду. Категорія числа іменника. Семантико-граматичне число іменника. Граматичне число іменника (іменники, які мають форму тільки однини або тільки множини).

Морфолого-синтаксична категорія відмінка. Система відмінків іменника. Кількість відмінків в українській мові. Семантика відмінків іменника.

Парадигма іменників I відміни. Парадигма іменників II відміни. Парадигма іменників III відміни. Парадигма іменників IV відміни. Прикметниковий тип відмінювання. Невідмінювані іменники. Відмінювані і невідмінювані аббревіатури. Відмінювання загальних множинних іменників. Роль наголосу у відмінюванні іменників.

Тема 5. Прикметник як периферійна частина мови.

Система словозміни прикметників. Проблема кількості відмінкових градем прикметника. Особливості відмінювання і правопису прикметників.

Лексико-граматичні розряди прикметників. Якісні прикметники. Відносні прикметники. Категорія ступеня вияву ознаки прикметників. Вищий ступінь порівняння прикметників. Найвищий ступінь порівняння прикметників. Присвійні прикметники. Проміжні розряди.

Тема 6. Числівник як частина мови.

Історія формування числівника.

Семантичні розряди числівників. Власне кількісні числівники. Збірні числівники. Дробові числівники. Числівники *пів, півтора, півтори, півтораста*. Неозначено-кількісні числівники. Структурні типи числівників.

Словозміна числівників. Характер сполучуваності числівників з іменниками. Наголошування числівників при словозміні.

Тема 7. Займенник у системі частин мови.

Статус займенника як частини мови. Історія формування займенника. Розряди займенників за значенням. Відмінювання займенників.

Завдання для творчої та індивідуально-дослідної роботи студентів

Змістовий модуль 1 «Морфеміка й словотвір української мови»

Твір з граматичним завданням

Творче завдання: змодельовати текст на основі вибраного кореня (на вибір: квіт, світло, мова, сніг, вода, Україна тощо). Жанр довільний.

Граматичне завдання: підкреслити в тексті спільнокореневі слова; визначити способи творення в цих словах, розташувати спільнокореневі слова послідовно — за ланцюговим зв'язком твірної основи (за Г. Онкович).

Завдання до змістового модуля 2 «Морфологія як розділ граматики»

Завдання 1. Прочитайте уривки з творів Зірки Мензатюк. Виділіть закінчення іменників у кличному відмінку. Розкрийте роль і місце кличного відмінка в українській мові. Зверніть увагу на сполучення прикметників з іменниками у формі кличного відмінка.

Бузочку-раю! Земля пахне квітом, листом, молодим зіллям, а ти — найзапашніший (Бузок).

Мальво, палахкотюча свічко, що літо тебе поставило перед сонцем, як перед іконою! Мальво, що руки зелені здійняла в палкій молитві! Про що ти говориш із Богом? (...) Мальво, струнка красуне в темно-вишневих стрічках! Чого ти в Господа просиш за свою щирю молитву? (Мальва).

Матіоло, ясна панно в довгій сукні з білявого серпанку! Квіти встали, личка повмивали, стоять та й пишаються. Чом же панна не хоче вставати? (Матіола).

Шляхетна біла лілеє, квітко з ангельської руки! На грядці ти мов на троні: стан свій тримаєш рівно, гордо здіймаєш голову в коштовній короні цвіту; манери твої бездоганні (певно, тебе виховували в інституті дівчат благородних). Маленькі червоні сонечка, равлики та мурахи тебе величають: «Ваша високосте!» (...) Снігоцвіте з Тарасових віршів, царівно із казки Лесиної! Скажи мені, де твоє царство? (Лілея).

Айстри мої милі, айстри любі! Вас назвали зірками за вашу хорошу вроду. А чи зорі небесні не цураються вашого роду? (Айстра).

- Паничику чорнобривчику, а вже літо серпневе! Пшеницю жне, снопи кладе, палке, жарке, від сонця аж руде!

- Та ось же мій цвіт на обжинковий вінок. Цвіт смаглявий, кароокий; скільки в небі зірок, стільки в мене квіток! (Чорнобривець).

2. Уявіть, що ви у квітучому саду. Доберіть і запишіть звертання-компліменти до улюблених квіток.

Завдання 2.1. Прочитайте есе-мініатюру Зірки Мензатюк «Калина». Визначте тему й головну думку тексту. Випишіть прикметники та згрупуйте

їх за назвами ознак, визначте лексико-граматичний розряд. Яку роль виконують прикметники в текстах художнього стилю?

Калина тоненькою гілкою постукала у вікно:

- Просили вас батько, мати, і я прошу на весілля!

- Дякуємо, хай Бог дасть щасливо!

Раненько калина вмивалася, вдягалася в білу сукню, в узорчастий вельон мереживний. А весна-матінка бенкет готувала. Наставляла чаші тюльпанів: жовті медові – бджолам, червоні – джмелям, а білий з росинкою срібною – соловейкові горлечко посріблити. Бенкет справляла, з вітром розмовляючи:

- Видаю дочку Калиночку, даю за нею багате придане: білу сукню ще й червоні коралі, стільки разків, що шию гнутимуть. А моя ж донечка добра та мила, вона ж до всіх – зі щирим серденьком, із серденьком-зернятком у кожній ягідці!

2.2. Пригадайте уривки з художніх творів або усної народної творчості, в яких зустрічається опис калини. Які епітети переважають в описі калини навесні / восени?

Завдання 3.1. Народна уява наділяла числа магичною силою: Свята Трійця, трійзілля, тризуб, сім коровайниць, сім днів тижня, дев'ясил; дванадцять місяців, сорок богатирів, сороковини тощо.

Доберіть уривки з усної народної творчості, які б ілюстрували магичну функцію чисел в українській обрядовості, та підготуйте до них культурознавчий матеріал.

Завдання 3.2.

1. Прочитайте вірш. Знайдіть у ньому займенники, выпишіть і визначте їх розряд.

Пам'ятаєш, як весною
В день ясний, мов образок,
Обривали ми з тобою
П'яно пахнучий бузок.
Ти шукала білосніжних
П'ять щасливих пелюсток.
І схвильовано, і ніжно
Так бринів твій голосок:

«Все чотири у суцвітті,
Все не бачу я п'яти,
Мабуть, щастя в цьому світі
Мені, бідній, не знайти».
З того часу, як дізнаюсь,
Що в саду цвіте бузок –
Згадую й благословляю
День ясний, мов образок

(Н. Золотницький).

2. Чи шукали Ви колись щасливі бузкові пелюстки? Чи справдились Ваші щасливі сподівання? Оформіть свої думки письмово у вигляді міні-твору.

Завдання 4.1. Прочитайте текст. Визначте його тему, головну думку й тип мовлення. Охарактеризуйте структуру тексту.

4.2. Випишіть з тексту іменні частини мови, згрупувавши за класами.

4.3. Зробіть морфологічний аналіз виділених слів.

Як гарно на квітчастому лузі навесні! Зачаровано вбираєш зором багатобарв'я кольорів: і ніжну *духмяну* зелень трав, і переливне *буяння* квіту, і казкові бризки сонця. У серці зринає спів *красі* рідної природи і ... сум. Як зберегти оцю красу, нерідко отак ненароком і бездумно понищену?! Бо людині необхідний зв'язок із богинею-природою. Подивіться на чари буйноквіття, почуйте волення трави і дерев і все зробіть, щоб нащадкам усміхалася і ростила вічну духовність *наша найпрекрасніша* на світі земля, щоб квітувала *вона* могуттям кольорів, долучала до нашої неперевершеної пісні і до рідного мелодійного слова *пахощі* рути-м'яти і високість неба, *щедрість* праці і ніжність серця.

Споконвіку у дивовижних барвах стоїть світ, вражаючи взаємопереходами відтінків і віддзеркалюючи у собі плин часу. Ось *сад* наструнився і вибухнув у небо *весняною* силою і яблуневоквітною музикою. А восени він, замінивши яблуневоквіття на жовтобок і *смагляво-червоні* яблука, п'янить пахощами плоду і незбагненнобарвною задумою дорослості.

Манять нас пахощами і поєднанням барв квіти, квітучі дерева і чагарники. Зупинімося перед красою весняного бузку з великими *волоттями* світло-фіолетового запашного квіту. Погляньмо на волошку, що, чарівна і радісно-сумовита, заховалася в *житі*, щоб не чути тихого прокльону хлібороба за її *бур'янову* вдачу. Проте і зі *своєї* схованки вона перемовляється з сонцем, із зоряним небом і співає хвалу життю. За те ми волошку любимо і зачаровані нею.

Пливе життя – в кольорах і в їх вічних змінах, у *юнацькій* бадьорості зеленого листу *клена* і його червоному зойку напередодні падолисту. Вічна симфонія барв і невтомне пізнання людиною загадки світу (За І. Вихованцем).

4.4. Напишіть твір-роздум на тему «Пливе життя в кольорах і в їх вічних змінах».

Питання для самоконтролю й іспиту з дисципліни

1. Морфеміка як розділ мовознавства. Поняття морфеми.
2. Морфема й морф. Аломорфи й варіанти морфем.
3. Класифікація морфем української мови.
4. Класифікація морфем за функцією в слові. Корінь слова, поняття про споріднені слова.
5. Класифікація афіксів.
6. Суфікси: походження, структура, семантика.
7. Префікси: походження, структура, семантика.
8. Основа слова й закінчення (флексія).
9. Інтерфікс. Постфікс. Конфікс.
10. Співвідношення морфем та їх валентність.
11. Морфемний аналіз слова.
12. Історичні зміни в морфеміці. Архаїзація службових морфем. Деетимологізація.
13. Морфонологія як наука. Морфонологічні явища, їх характеристика.
14. Словотвір як розділ мовознавства. Синхронний та діяхронний словотвір.
15. Похідне слово як основна одиниця словотвору. Похідні й непохідні слова. Твірне слово. Словотвірна пара. Словотвірні ресурси мови.
16. Твірна основа й формант. Словотвірна мотивація. Словотвірне значення як вираження мотиваційних відношень.
17. Словотвірний тип.
18. Словотвірний ланцюжок. Словотвірна модель. Словотвірне гніздо.
19. Поняття про спосіб словотворення. Класифікація способів словотворення.
20. Морфологічні способи словотворення.
21. Неморфологічні способи словотворення.
22. Поняття про граматичку. Розділи граматички. Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія.
23. Предмет морфології. Частини мови як основні морфологічні одиниці. Принципи класифікації частин мови.
24. Загальна характеристика іменника як частини мови. Лексико-граматичні розряди іменника. Іменники конкретні й абстрактні, загальні і власні, предметні і речовинні, збірні й одиничні. Перехід інших частин мови в іменники (субстантивація).
25. Категорія істот і неістот.
26. Категорія роду. Засоби вираження категорії роду.
27. Категорія числа іменника. Поняття про *singularia tantum* та *pluralia tantum*.
28. Морфолого-синтаксична категорія відмінка. Система відмінків іменника.

29. Поділ іменників на відміни і групи. Визначення групи іменників, що закінчуються на -р. Невідмінювані іменники. Відмінювання загальних множинних іменників.
30. Парадигма іменників I відміни.
31. Парадигма іменників II відміни.
32. Парадигма іменників III і IV відміни.
33. Загальна характеристика прикметника як частини мови. Морфологічні ознаки прикметника. Синтаксичні властивості прикметника. Перехід інших частин мови у прикметники (ад'єктивація).
34. Лексико-граматичні розряди прикметників (якісні, відносні, присвійні).
35. Категорія ступеня вияву ознаки прикметників. Вищий ступінь порівняння прикметників. Найвищий ступінь порівняння прикметників.
36. Проміжні розряди та явище переходу прикметників з одного розряду до іншого.
37. Поділ прикметників на групи, зауваження до відмінкових форм. Повні й короткі прикметники, стягнені та нестягнені флексії.
38. Проблема частиномовної природи числівника. Морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника.
39. Семантичні розряди числівників.
40. Словозміна числівників. Характер сполучуваності числівників з іменниками. Наголошування числівників при словозміні.
41. Загальна характеристика займенника як частини мови та його місце у класифікаціях частин мови.
42. Розряди займенників за значенням. Відмінювання займенників.

Короткий термінологічний словник

Абревіатура – іменник, утворений з усічених слів вихідного словосполучення чи з усічених компонентів вихідного складного слова.

Ад'єктивація – перехід слів інших частин мови до розряду прикметників.

Аломорфи – морфи, які в складі словоформи в тій самій позиції не можуть взаємозамінятися, а взаємовиключають один одного.

Афікс – службова морфема, що приєднується до кореня слова в процесі словозміни або словотворення.

Афіксоїди – початкові або кінцеві елементи складних слів, що виконують роль словотворчого афікса.

Безафіксний словотвір – творення слів без участі афіксів шляхом усічення похідної основи.

Валентність – здатність морфем сполучатися з іншими співмірними одиницями (морфемами) в межах слова.

Варіанти морфеми – різновиди морфеми, що мають однакове значення, спільне походження, але мають різні форми. Вони виступають взаємозамінними у словах.

Відміни іменників – групи слів, що мають спільні особливості в словозміні відповідно до їх родової належності.

Відмінкове значення – смисл відношення між іменником (займенником, числівником) та іншим словом у словосполученні чи реченні.

Відносні займенники – займенники, які вказують на відношення підрядної частини до іменника або до вказівного займенника (сполучного слова) головної частини складнопідрядного речення.

Відносні прикметники – прикметники, що називають ознаку через відношення до інших предметів.

Вказівні займенники – займенники, які виділяють певний предмет з ряду однорідних або вказують на предмет, ознаки предметів, кількість предметів, місце і час дії, згадані в попередньому контексті.

Власні іменники – іменники, які виділяють предмет чи явище із однорідних і дають йому власну назву (ріка *Тиса*, село *Астей*, місто *Берегове*, автор *Ковач*).

Граматика (грец. *урацматикη*, від *урацма* – літера, написання) – 1) вся незвукова і нелексична організація мови, що виявляється в її морфологічних категоріях, одиницях і формах, тобто структурна основа мови, її устрій, лад; 2) сукупність правил словозміни (формотворення), сполучуваності морфів у слова, слів у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної функції мови; 3) розділ мовознавства, що вивчає закономірності семантики, будови, творення, функціонування словоформ, лексем (слів), словосполучень, речень.

Граматична категорія – єдність двох або більше однорідних формально виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження.

Граматичне значення – спільна семантика кількох граматичних одиниць одного класу, яка має в мові регулярне (постійне, стандартне) вираження.

Граматичне число – різновид загальної категорії числа недискретних іменників, які не пов'язані семантично з поняттям кількості (один – багато), не утворюють числового ряду (один – два – три), не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа (тільки однини або множини); антонім – семантико-граматичне число.

Граматичний рід – різновид загальної категорії, родове значення іменників якого не залежить від лексичного, не впливає з реальних особливостей позначуваних предметів, понять та явищ, не пов'язане зі статтю людей, тварин, а виражається граматичними за особами спільно із словотвірними; антонім – семантико-граматичний рід.

Давальний відмінок – форма відмінка іменника, прикметника, займенника, числівника, що сполучається з дієсловом (рідше – іменником, прикметником) і має значення спрямування дії, носія стану, присвійності (подарувати мамі, наказ хлопцеві, підійти до берези, дитині сумно). Д. в. відповідає на питання: кому? чому? якому? скільком? котрому?

Загальні іменники – іменники, які об'єднують поняття в єдиний розряд і дають їм спільну назву (ріка, село, місто, машина, автор).

Займенник – самостійна частина мови, яка не називає предмети, ознаки чи обставини, а лише вказує на них.

Закінчення, флексія – змінна частина слова, що виражає синтаксичні відношення певого слова у словосполученні та реченні.

Заперечні займенники – займенники, які вказують на відсутність осіб, ознак предметів, кількості, місця, часу, тобто передають заперечення того змісту, який виражається післяпрефіксальною частиною слова.

Збірні іменники – іменники, що виражають неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле; антонім – одиничні займенники.

Зворотний займенник – займенник (*себе*), який вказує на особу або предмет, що виступає у реченні в ролі об'єкта і співвідноситься з тією ж особою чи предметом, але в позиції суб'єкта, тобто вказує, що об'єктом і суб'єктом є та сама особа або предмет.

Знахідний відмінок – форма відмінка іменника, прикметника, займенника, числівника, що сполучається з дієсловом і вказує на об'єкт спрямування дії, а також має різні обставинні значення (*читати повість, пити молоко, повторити п'ять разів*). З. в. відповідає на питання: кого? що? скільки? котрий? якого?

Зрощення – виникнення нового слова в результаті стягнення в одне слово двох або більше слів, що вживаються на означення якогось одного поняття.

Іменник – самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду й істоти / неістоти, словозмінними категоріями числа і відмінка, синтаксичними властивостями та власними словотвірними суфіксами.

Іменникові займенники – займенники, які передають узагальнено-предметне значення і вказують на предметність, виражену в категоріях роду (непослідовно), числа, відмінка.

Інтерфікс – 1) сполучний елемент (морфема, афікс), що використовується для зв'язку структурних частин у складних словах і не має самостійного значення; 2) частина слова, позбавлена самостійного значення, служить будівельним матеріалом, який використовується, щоб позбутися або усунути нагромадження кількох голосних, приголосних на морфемному шві.

Інфікс – морфема, яка перебуває в середині іншої морфеми.

Істота – одна з двох грамем іменникової категорії істот / неістот, що узагальнює назви людей, тварин, міфічних істот, іграшкових виробів, які граматично виражаються: 1) закінченням *-а (-я)* з родовим відмінком однини; 2) тотожністю закінчень знахідного відмінка з родовим в іменниках чоловічого роду однини і множини; 3) тотожністю закінчень знахідного відмінка з родовим в іменниках жіночого і середнього роду множини, антонім – неістота.

Категоріальне значення – узагальнений абстрагований зміст певної групи слів зі спільною синтаксичною функцією, виражений формальними мовними засобами; антонім – індивідуальне значення.

Категорія відмінка – відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченні, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм.

Категорія істот / неістот – відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого.

Категорія ступеня вияву ознаки – категорія, яка вказує на рівень та інтенсивність вияву ознаки одного предмета відносно іншого або ознаки того самого предмета в різний час.

Категорія ступеня ознаки прикметників – відношення ознаки предмета, вираженої якісним прикметником, до рівня її інтенсивності її вияву, який має в українській мові чотири ступені (нульовий, вищий, найвищий, абсолютний), що в граматиці відповідає чотирьом грамам: грама нульового рівня ознаки, грама вищого ступеня вияву ознаки (компаратив), грама найвищого ступеня вияву ознаки (суперлатив), грама абсолютного вияву ознаки (елатив).

Категорія числа – відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів.

Кличний відмінок, прямий відмінок – форма іменника, що називає особу (персоніфікований предмет), до якої звернена мова. Іменники І-ї відміни у К. в. мають закінчення *-о, -е/-є, -ю*. Напр.: *мамо, дружино, Катерино, земле, бабусю, Галю*. Іменники II-ї відмінки у К. в. мають закінчення *-е, -у/-ю, -и*. Напр.: *хлопче, чоловіче, сину, батьку, лікарю, Господи*.

Компаратив – одна з грамем категорії ступеня вияву ознаки прикметників, яка означає, що та сама ознака в одному предметі виявляється більшою (меншою) мірою, ніж в іншому, або в тому самому предметі, але в інший час.

Конкретні іменники – іменники, в яких типізується лише конкретне уявлення про предмет; антонім – абстрактні іменники.

Конфікс – афікс, який має неподільне значення, складається з двох частин: 1– до кореня, 2 – після кореня, бере участь у префіксально-суфіксальному й префіксально-постфіксальному словотворенні.

Корінь – неподільна головна морфема, спільна для всіх споріднених слів, що містить у собі основне лексичне значення цих слів. **Зв'язний корінь** – морфема, що існує тільки в поєднанні з афіксами.

Лексико-семантична група – певна кількість слів, які об'єднуються за спільною семантикою, незалежно від структури (назва осіб за відношенням до музичних інструментів, назви осіб за національністю, назви ознак за кольором предметів і т. д.).

Лексико-семантичний спосіб словотворення – спосіб утворення нових слів унаслідок розщеплення значення слова на два самостійні значення.

Лексико-синтаксичний спосіб словотворення – спосіб утворення нових слів у результаті стягнення в одне слово двох або більше, що виражають одне поняття.

Місцевий відмінок – форма відмінка іменника, що сполучається з дієсловами, іменниками, прикметниками і вживається лише з прийменниками на позначення місця, часу, знаряддя, способу дії, ознаки предмета (*гуляти в лісі, їхати на дорозі на автомобілі, грати на скрипці, відпочивати у кімнаті*). М. в. відповідає на питання *(на) кому? (на) чому?*

Множина – грамема, яка означає розчленовану множинність предметів чи осіб, тобто показником того, що предметів (осіб) два і більше; антонім – одинина.

Морф – найменша складова частина словоформи, що є конкретним виявом морфеми.

Морфема – неподільна значуща частина слова, що виділяється в його структурі через зіставлення цього слова з іншими словами, що мають такі самі морфеми.

Морфеміка – розділ мовознавства, що вивчає типи і структуру морфем, закономірності поєднування їх у словах.

Морфемна будова слова – внутрішня система і структура слова, що складається із кореневих і афіксальних морфем.

Морфологія – частина граматичного устрою мови, яка об'єднує граматичні класи слів (систему морфологічних одиниць), притаманні їм морфологічні категорії форми, а також правила їх функціонування.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення – спосіб творення нових слів шляхом переходу слів одного граматичного класу в інший.

Морфонологія – розділ мовознавства, що вивчає фонемний склад морфем різного типу; морфонологічні явища мови.

Мотивація – процес послідовного утворення спільнокореневих слів.

Називний відмінок, прямий відмінок – вихідна відмінкова форма іменника, прикметника, займенника, числівника, що виконує номінативну функцію і протиставляється іншим відмінковим («непрямим») формам (*дівча, відомий, вона, два*). Форма Н. в. вживається у ролі підмета, іменної частини складеного присудка.

Накладання морфем – морфонологічний процес, коли твірне слово й дериватор мають спільні звуки або звукосполучення.

Нарощення – альтернативний процес елізії; якщо за якихось умов неможливе усичення твірного слова, тоді при творенні похідного актуалізується нарощення суфікса або до твірної основи додається звук чи звукосполучення (інтерфікс).

Незмінні слова – слова, що належать до частин мови, які не мають форм словозміни.

Неістота – одна з двох грамем іменникової категорії істота / неістота, що узагальнює назви речей, явищ, подій, абстрактних понять, рослин, дій, ознак і под., які граматично виражаються: 1) закінченням -у (-ю) в родовому відмінку однини; 2) тотожністю закінчень знахідного відмінка з називним в іменниках чоловічого роду однини й множини; 3) тотожністю закінчень знахідного відмінка з називним в іменниках жіночого і середнього роду множини; антонім – істота.

Неозначені займенники – займенники, які вказують на невизначеність особи, предмета, ознаки, кількості, місця і часу дії.

Одиничні іменники – іменники, які називають один предмет чи особу і виражені суфіксами *-ин, -ин-а, -инк-а -иночк-а*.

Однина – грамема, яка означає один предмет чи одну особу тощо; антонім – множина.

Означальні займенники – один із займенникових розрядів, який охоплює займенники, що вказують на узагальнену ознаку предмета (на відміну від прикметників, які називають конкретну ознаку прикметника).

Опрощення – історична зміна, процес перетворення похідної основи в непохідну, внаслідок чого втрачається значення окремих морфем, і слово з цією основою семантично відокремлюється від споріднених слів.

Орудний відмінок – форма відмінка іменника, що сполучається з дієсловами, іменниками, прикметниками і вживається з прийменниками чи без прийменників на позначення: а) інструмента або знаряддя і засобу дії (*писати ручкою, махнути рукою*); б) безпосереднього об'єкта, сфери поширення дії (*керувати навчальним закладом, володіти мовами*); в) предикативної характеристика (бути викладачем); г) обставин дії (*працювати ночами, іти полем*), способу дії (*співати басом, говорити літературною мовою*), порівняння (*вити вовком, летіти стрілою*), асоціацій (*схожий з матір'ю, сильний здоров'ям*); г) суб'єкта дії (*план затверджується ректором, наказ виконується студентами*) та ін. О. в. відповідає на питання ким? чим?

Основа слова – частина слова без закінчення та формотворчого суфікса, що виступає носієм лексичного значення цього слова. **Твірна основа** – основа слова, що є базою для утворення нового похідного слова.

Основоскладання – спосіб утворення нових слів за допомогою інтерфіксів з двох або більше основ повнозначних слів.

Особові займенники – один із займенникових розрядів, який охоплює займенники, що вказують на особу, не називаючи її.

Парадигма – у морфології термін вживається на позначення системи словоформ однієї лексеми та схеми словозміни, яка виражається за допомогою флексій.

Перерозклад – історична зміна морфемної будови слова, пов'язана із іншим членуванням слова на похідну основу та афікси.

Питальні займенники – займенники, які вказують на питання про особу, предмет, якість предмета, кількість, належність, час і місце дії.

Повні / короткі прикметники – повними (членими) називають прикметники, що здатні поділятися на основу і флексію, виражену звуками; короткими (нечленими) є прикметники, які в називному та знахідному відмінках чоловічого роду мають нульове закінчення (*винен, повинен, варт, винуват, годен, готов, жив, здоров, рад, ладен, повен*).

Порядкові числівники – числівники, які називають порядок предметів при лічбі, точне місце предмета серед подібних (*третій* – це предмет, що знаходиться після *другого* і перед *четвертим*); утворені від числівникових основ і виражені флексією прикметникового характеру.

Постфікс – морфема, яка знаходиться в абсолютному кінці слова і бере участь в афіксальному словотворенні, формантом якого виступає постфікс.

Постфіксація – утворення нових слів чи їхніх форм за допомогою постфікса.

Похідне слово – слово, що утворюється від твірної одиниці.

Префікс – службова морфема, що стоїть перед коренем (ібо перед іншим префіксом) і служить для творення нових слів або граматичних форм слова.

Префіксація – утворення нових слів або їхніх форм за допомогою префіксів.

Префіксоїди – початковий кореневий елемент складного слова, що виконує роль словотворчого префікса на зразок *авіа-*, *авто-*, *електро-* тощо.

Прикметник – частина мови з атрибутивною та предикативною функціями, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої синтаксичними категоріями роду, числа, відмінка, категорією членності / нечленності й суфіксами.

Прикметникові займенники – займенники, які узагальнено вказують на ознаку особи чи предмета, виражену залежними категоріями роду, числа, відмінка.

Присвійні займенники – займенники, які вказують на належність предмета особі або іншій істоті.

Присвійні прикметники – відносні прикметники, які мають значення індивідуальної належності.

Присвійність (посесивність) – одна з універсальних понятійних категорій мови, яка означає відношення предмета до особи, тобто належність предмета особі, що виражається синтаксичними, лексичними і морфологічними засобами. Вона властива дієсловам, іменникам, прикметникам, займенникам.

Прономіналізація – перехід інших частин мови в займенники, тобто набуття вказівної (дейктичної) функції займенника.

Речовинні іменники – іменники, що означають однорідні за складом речовини, матеріали, які зберігають властивості цілого і які можна лише виміряти, а не порахувати.

Рід – лексико-граматична категорія іменника, що виявляється в конкретних значеннях чоловічого, жіночого, середнього роду.

Родовий відмінок, генетив – форма відмінка іменника, прикметника, числівника, займенника, дієприкметника, що сполучається з дієсловом, іменником, прислівником і має значення об'єкта, на який поширюється дія, повністю або частково, незалежності, кількості предметів, виконавця дії та ін. (*навчання учнів, купив молока, підручник однокурсника, мішок картоплі, плач дитини*). Р. в. відповідає на питання: кого? чого? якого? котрого?

Семантико-граматичне число – різновид загальної категорії числа дискретних іменників, які семантично пов'язані з поняттям кількості (*один – багато*), утворюють числовий ряд (*один – два – три*), мають і значення числа, і граматичну форму числа, тобто змінюються за числами, мають грами однини і множини; антонім – граматичне число.

Словоскладання – утворення нового слова шляхом поєднання двох або більше слів.

Словотвір – 1) утворення нових (похідних) слів за певними мовними закономірностями; 2) розділ мовознавства, що вивчає будову слова та способи їхнього творення.

Словотвірна модель – зразок, за яким утворюються і регулярно відтворюються в певній мові слова.

Словотвірна мотивація – відношення між двома однокореновими словами, значення одного з яких або визначається за допомогою значення іншого

(*перемогти* — *переможець*, “той, хто переміг”), або повністю збігається із значенням іншого в усіх формах, крім частиномовної (*бігти* — *біг*).

Словотвірний аналіз слова – визначення способу утворення певного слова та аналіз цього способу.

Словотвірне гніздо – сукупність усіх спільнокореневих похідних, розташованих відповідно до їхньої словотвірної мотивації.

Словотвірне значення – нове значення, що виникає в дериваті як результат поєднання даної твірної частини з певною формантною частиною.

Словотвірний ланцюжок – лінійний ряд мінімум трьох спільнокореневих слів, які знаходяться у відношенні послідовної мотивованості, тобто послідовної похідності.

Словотвірний тип – група слів однієї частини мови, які побудовані за єдною схемою і об'єднуються за такими рисами:

- спільністю частиномовної належності твірних слів,
- спільністю форманта або способу словотворення,
- спільністю словотвірного значення.

Словоформа – конкретна граматична форма слова.

Ступені порівняння — словозмінна категорія якісних прикметників або прислівників, що показує різницю у вияві якості предметів або дій через їх порівняння. Вищий і найвищий ступені порівняння.

Ступеня якості – категорія уточнення вияву ознаки за допомогою афіксів без порівняння з іншими предметами, що властива якісним прикметникам та прислівникам.

Субстантивация – перехід інших частин мови в іменники, тобто набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення іменника.

Суперлатив – різновид складеної форми найвищого ступеня ознаки, вираженої шляхом порівняння її з тією ж ознакою усіх предметів цієї категорії за допомогою простої форми найвищого ступеня з префіксом *най-* та суфіксом *-іш-ий* і прийменників *з*, *серед*, *з-поміж* із родовим відмінком іменників множини (*найталановитіший з усіх студентів*).

Суфікс – афіксальна морфема, що стоїть після кореня й виконує словотворчу або формотворчу функцію.

Суфіксація – утворення нових слів або їхніх форм шляхом приєднання суфіксів до кореня чи основи слова.

Суфіксоїди – кінцевий кореневий елемент складних слів, що виконує роль словотворчого суфікса, на зразок *-бокий*, *-вод*, *-воз* тощо.

Твірне слово – слово, від основи якого утворюють нове слово.

Усічення (елізія) – морфологічний процес усікання кінцевих звукових сегментів при перетворенні мотивуючого слова в твірну основу в процесі утворення слова.

Ускладнення – історична зміна, процес перетворення непохідної основи в похідну, тобто здатну членуватися на морфеми.

Формант – афікс, за допомогою якого утворюється нове слово.

Формотворення – 1) утворення форм того самого слова; 2) утворення граматичних форм слова.

Частини мови – лексико-граматичні класи (групи) слів, що розрізняються категоріальним значенням, притаманними їм морфологічними ознаками, синтаксичними властивостями в складі словосполучень та речень і за суфіксами.

Числівник – самостійна змінювана частина мови, до якої належать слова, що мають категоріальне значення означеної кількості і абстрактного числа, виражене категоріями роду, числа, відмінка і власними суфіксами.

Якісні прикметники – прикметники, що означають властивість предмета безвідносно до інших предметів.

(За матеріалами підручника «Морфологія української мови»
В. О. Горпинича та Короткого тлумачного словника
лінгвістичних термінів за ред. С. Я. Єрмоленко)

Словники

1. Бибик С. П. Словник іншомовних слів. Тлумачення, словотворення та слововживання : близько 35000 слів і словосполучень / С. П. Бибик, Г. М. Сюта; за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2005.
2. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985.
3. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 слів / відп. ред. Н. Ф. Клименко. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Складенко, О. Б. Ткаченко; Укладачі: Г. П. Півторак, О. Д. Пономарів, І. А. Стоянов, О. Б. Ткаченко, А. М. Шамота. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К.: Наукова думка, 2012. 568 с.
5. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. К., 2001.
6. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами - омографічними коренями. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. 908 с.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. К., 1998.
8. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. Київ, 2005. 264 с.
9. Полюга Л. М. Словник українських морфем. Львів : Світ, 2001. 446 с.
10. Селігей П.О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові. К.: Академперіодика, 2014.
11. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. К., 2000.
12. Яценко І. Т. Морфемний аналіз : словник-довідник: у 2-х т. Київ : Вища школа, 1980-1981. 356 с.

Інформаційні ресурси

1. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського: офіційний сайт: URL: <http://www.nbuv.gov>
2. Бібліотека Університету Ушинського: офіційний сайт: URL: <https://library.pdpu.edu.ua/>
3. Одеська національна наукова бібліотека: офіційний сайт: URL: <http://odnb.odessa.ua/>
4. Офіційний сайт Української мови: офіційний сайт: URL: <https://ukrainskamova.com>
5. Словники України on-line: офіційний сайт: URL: <https://ulif.org.ua>
6. Лінгвістичний портал: офіційний сайт: URL: <http://www.mova.info>

7. Академічний тлумачний словник української мови: офіційний сайт:
URL: <http://sum.in.ua/>
8. Словотвір. Майданчик для перекладів запозичених слів:
<https://slovotvir.org.ua/>

Навчальне видання

Кучерява Оксана Анатоліївна

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:
МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР.
МОРФОЛОГІЯ (іменні частини мови)**

Навчальний посібник

Авторська редакція